

Προς ένα Επαναπροσδιορισμό του Χώρου στην Πολιτική Κινήτρων

Μ. ΜΑΡΚΟΥ, Ι. ΣΑΓΙΑΣ,
ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ Μ. και
Ε. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ*

1. Στοιχεία για μια άλλη αντιμετώπιση της ρύθμισης του χώρου.

Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται τα πορίσματα ερευνητικού προγράμματος με τίτλο "Αξιολόγηση των Προγραμμάτων Προώθησης Επενδυτικών Πρωτοβουλιών σε Τομείς-Κλειδιά της Ελληνικής Οικονομίας, Διαμόρφωση Εναλλακτικής Μεθόδου Παρέμβασης" το οποίο ανατέθει από το Υπουργείο Βιομηχανίας Ενέργειας και Τεχνολογίας, Γενική Γραμματεία Ερευνας και Τεχνολογίας, στο ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Τομέα Πολεοδομίας-Χωροταξίας, τον Ιούνιο 1991 και ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 1993¹. Αντικείμενο του ερευνητικού προγράμματος ήταν η διερεύνηση της αποτελεσματικότητας των κρατικών προγραμμάτων ενίσχυσης των επενδυτικών δραστηριοτήτων σε τομείς- κλειδιά της ελληνικής οικονομίας, στη μεταπολεμική περίοδο². Η ερευνητική αυτή προσπάθεια βασίστηκε στη θεωρητική μελέτη ζητημάτων που αφορούν τις εννοιολογικές θεωρήσεις του χώρου και τα συνακόλουθα μέτρα πολιτικής αλλά και την συνολικότερη σχεδιαστική μεθοδολογία και πρακτική³. Τα ζητήματα αυτά αποτελούν αντικείμενο συνεχούς διερεύνησης με εργασίες, διδακτορικές διατριβές και έρευνα από την διεπιστημονική ομάδα του ΕΜΠ που υπογράφει το άρθρο και σήμερα αρθρώνονται μέσα από τις δραστηριότητες του Εργαστηρίου Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, του Τομέα Πολεοδομίας-Χωροταξίας του ΕΜΠ. Με βάση το έργο αυτό επιχειρούμε εδώ και κάποιες γενικότερες θεωρητικές τοποθετήσεις γύρω από ζητήματα σχεδιαστικής μεθοδολογίας και ρύθμισης του χώρου.

* Μαρία Μάρκου, Αρχιτέκτων, Πολεοδόμος, Ιων Σαγιάς, Οικονομολόγος, Χωροτάκτης, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Επ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ελισάβετ Παναγιωτάτου, Καθηγήτρια, ΕΜΠ.

Αφετηρία για την αξιολόγηση του πλαισίου της αναπτυξιακής πολιτικής, όπως αυτό εκφράζεται στα Προγράμματα Ανάπτυξης που κωδικοποιούν τον επίσημο αναπτυξιακό λόγο, αποτέλεσε η εξέταση τομέων-κλειδιών της ελληνικής οικονομίας, και η επιδράση των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης, που αποτελούν άλλωστε και το βασικότερο μέσο άσκησης παρεμβατικής πολιτικής, στην ανάπτυξή τους. Η διαπίστωση των επιπτώσεων της πολιτικής κινήτρων μέσω της επεξεργασίας εμπειρικού υλικού που σχετίζεται με την επενδυτική δραστηριότητα, με κατάλληλα επιλεγμένες τομές στο γεωγραφικό χώρο και στο χρόνο, έδωσε την δυνατότητα εμπειρικής τεκμηρίωσης της κλαδικής και τηχωρικής κατεύθυνσης που παρουσιάζει η δραστηριότητα αυτή.

Η εξέλιξη της πολιτικής ενίσχυσης των επενδύσεων αναδεικνύει το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον και την διαπίστωση της ολοένα ξωτικότερης ανάγκης για αποτελεσματικές παρεμβάσεις, εν όψει των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας. Προβλήματα που εμφανίζονται ιδιαίτερα κρίσιμα στο πλαίσιο που διαμορφώνει η ένταξη της χώρας μας στην ΕΟΚ. Τιθεται έτσι το ζήτημα του σχεδιασμού των παρεμβάσεων ως μια διαδικασία πολύπλοκη, που αφορά ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο στις χωρικές και χρονικές συντεταγμένες του πλέγμα δομών και σχέσεων.

Από την εμπειρική διερεύνηση φάνηκε ότι το πιο συγκροτημένο μέσο υλοποίησης των αναπτυξιακών επιλογών σε σχέση με την ενίσχυση των ιδιωτικών επενδύσεων, την απορρόφηση κονδυλίων από κοινοτικά προγράμματα και την αποκέντρωση των επενδυτικών δραστηριοτήτων, για την μεταπολεμική περίοδο που εξετάστηκε, αποτελεί ο Ν.1262/82. Για το λόγο αυτό, στις παραμέτρους που αφορούν την εφαρμογή ή του επικεντρώθηκαν, κατά μεγάλο μέρος τους, οι επεξεργασίες του ερευνητικού έργου οι οποίες και παρουσιάζονται εδώ. Η χρονική περίοδος εφαρμογής του Ν.1262/82, είναι μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από δραματικές εξελίξεις στο οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο της διαδικασίας ανάπτυξης στη χώρα μας. Τέτοιες εξελίξεις είναι η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, η κλιμακούμενη αποδιομηχάνιση της εθνικής οικονομίας, η μεταβολή των δημογραφικών τάσεων με την ανάρτηση των φαινομένων της εξωτερικής μετανάστευσης και της πληθυσμιακής ανάπτυξης των μεγάλων αστικών συγκροτημάτων, η εκδήλωση της δημοσιονομικής κρίσης, η στροφή της αναπτυξιακής πολιτικής στην "περιφερειακή" διάσταση των προβλημάτων.

Υποστηρίζουμε ότι σε μια οικονομία που καθορίζεται τόσο από "μακρο" οικονομικές και "μακρο" πολιτικές συνιστώσες, όσο και από τις

ιδιαιτερότητες και την αλληλεξάρτηση των επί μέρους γεωγρ αφικών και κοινωνικών “χώρων” που τη συγκροτούν, οι παρεμβάσεις στην πορεία της ανάπτυξης δεν μπορεί παρά να διαφοροποιούνται κλαδικά και χωρικά, να κατευθύνονται δηλαδή σε τομείς- κλειδιά, χώρους-κλειδιά που μπορούν να αποτελέσουν την αιχμή της αναπτυξιακής προσπάθειας με τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα που θα έχουν.

Τομείς- κλειδιά κατ’ αυτή την έννοια (σύμφωνα με τη συμβολή τους στην παραγωγή Εθνικού Προϊόντος, στη δημιουργία απασχόλησης, τις διατομεακές διασυνδέσεις τους, τις πολλαπλασιαστικές τους επιπτώσεις κ.λπ.) μπορούν να θεωρηθούν η μεταποιητική, η κατασκευαστική και η τουριστική δραστηριότητα⁴. Έτσι, από το σύνολο της επενδυτικής δραστηριότητας, επιλέξαμε προς διερεύνηση τους τομείς αυτούς σε συγκεκριμένο χώρο εφαρμογής την περιοχή των ακτών του Ιονίου και τα Ιόνια νησιά. Περιοχή που, πέρα από το ενδιαφέρον που παρουσιάζει λόγω του είδους των δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται εκεί, παρέχει στον ερευνητή τη δυνατότητα προσέγγισης του αντικείμενου χωρίς πολλούς από τους περιορισμούς που θα επέβαλλε η συμβατική ταξινόμηση των δεδομένων σύμφωνα με τα υφιστά μενα διοικητικά όρια του χώρου.

Κύριο αντικείμενο του έργου είναι λοιπόν και η διαμόρφωση πλαισίου αναφοράς, για τον προσδιορισμό του “χώρου” και τις παρεμβάσεις σε αυτόν, το οποίο να μπορεί να προσαρμόζεται σύμφωνα με τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και την εξέλιξη της επιστημονικής έρευνας. Το θέμα του χώρου έχει διατυπωθεί με ακαμψία στη διαμόρφωση πολιτικής και εργαλείων παρέμβασης σε εθνική “περιφερειακή” και τοπική κλίμακα. Η συμβατική άποψη που υποστήριζε την κυρίαρχη μεταπολεμική πολιτική, στο ιδεολογικό πλαίσιο που αναπτύσσεται παρακάτω, έδωσε μεγάλη βαρύτητα στην εθνική και περιφερειακή μονάδα ως μονάδα ανάλυσης τόσο στη γενική θεώρηση όσο και στη συγκέντρωση στοιχείων⁵. Η αρχή της “χωρικής συγκέντρωσης” υιοθετήθηκε τόσο σε διεθνές αλλά και σε εθνικό επίπεδο. Η ανάλογη προσπάθεια αναφέρθηκε κυρίως στις αλληλοεξαρτήσεις ανάμεσα σε χωρικά αθροίσματα: τις “περιφέρειες”, το “κέντρο”, την “ενδοχώρα”, την πόλη, συναθροίζοντας συχνά όλα τα χαρακτηριστικά σε μια “σημειακή” οικονομία η οποία συγκαλύπτει ένα πλέγμα επιμέρους δραστηριοτήτων. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι με αυτή τη θεώρηση οι πόλεις έχουν τη σημασία σημείων στο χώρο, ενώ η διαδικασία του εκσυγχρονισμού διαχέεται έτσι σε ένα πλαίσιο σχηματοποιημένο σε προσδιορισμένες εκ των προτέρων περιοχές και περιφέρειες.

Η “περιφέρεια” που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρο τις τελευταίες

δεκαετίες σαν εργαλείο αναφοράς και ολοκλήρωσης του ελληνικού χώρου είναι μια ενότητα που έχουμε ιστορικά αποδεχθεί χωρίς ιδιαίτερα κοινωνικο-οικονομική και χωρική παρουσία, η οποία να ενοποιεί λειτουργικά τα επιμέρους στοιχεία που την αποτελούν.

Η θεώρηση, λοιπόν, αυτή χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από γενικότητα και δεν μπορεί να αποτελέσει το μοναδικό πλαίσιο στο οποίο θα βασισθεί η διαμόρφωση πολιτικής. Για τους ίδιους λόγους η αθροιστική στατιστική πληροφορία είναι μεν απαραίτητη, αλλά δεν αρκεί για να εξετάσει τις συγκεκριμένες διαφοροποιήσεις που προκύπτουν. Επιπλέον, ενώ πολλές από τις γενικεύσεις μπορεί πράγματι να είναι χρήσιμες - ιδιαίτερα όταν εξετάζονται εμπειρικά - δεν μπορούμε εν τούτοις να τις προβάλλουμε στο μέλλον ως νόμους που προκύπτουν από την ιστορική εμπειρία ή να πούμε ότι ισχύουν για κάθε ιδιαίτερη περίπτωση.

Αυτό μπορεί να είναι μια πρακτική αποδεκτή σε επίπεδο μικροπολιτικό, που έχει άλλωστε εφαρμοσθεί κατά κόρον, αλλά δεν είναι πειστική για την επιστημονική προσέγγιση. Για την διερεύνηση των σύνθετων σχέσεων ανάμεσα στις οικονομικές, πολιτικές και γεωγραφικές συνιστώσες δεν αρκεί η ανάλυση κάθε μιας ξεχωριστά. Οι μετασχηματισμοί που συντελούνται στις συνιστώσες αυτές, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, θα πρέπει να συνδεθούν με τις οικονομικές - κοινωνικές δομές και σχέσεις των τοπικών κοινωνιών στη συγκεκριμένη συγκυρία. Η σύνδεση αυτή αναδεικνύει τις επιπτώσεις στην καθημερινή πρακτική χωροθέτησης των οικονομικών δραστηριοτήτων σε σχέση με τις μακροχρόνιες εξελίξεις στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Υπο το πρίσμα αυτής της οπτικής, η ερευνητική ομάδα χρησιμοποίησε το διαθέσιμο αθροιστικό υλικό, προχωρώντας με αποαθροιστικές προσεγγίσεις και επεξεργασίες που επέτρεψαν διαπιστώσεις σχετικές με τις διαδικασίες διαφοροποίησης που συντελούνται την εποχή αυτή στη χώρα μας.

Στην πορεία της έρευνας, έγινε σαφές ότι πράγματι η εξέλιξη και ερμηνεία της επενδυτικής δραστηριότητας αποτελεί ένα πρόβλημα που κατ'εξοχήν απαιτεί απόαθροιστικές προσεγγίσεις. Ωρισμένες δραστηριότητες που θεωρούνται ότι, σε αθροιστικό επίπεδο, κυριαρχούν, όταν εστιάσουμε σε μικρότερης κλίμακας χωρικό επίπεδο εμφανίζονται ως μεμονωμένοι "θύλακες" τόσο από άποψη οικονομική (κλαδική κατανομή και απασχόληση) όσο και γεωγραφική-συγκέντρωση δραστηριοτήτων σε περιφερειακές ζώνες ή σε σημεία με ιδιαίτερο λειτουργικό και ιστορικό χαρακτήρα, χωρίς αυτό να προκαλούν την αναμενόμενη διάχυση σε χώρους που παραδοσιακά θεωρούνται

“ένδοχώρα” η “ακτίνα επιρροής” τους. Γίνεται έτσι έκδηλη η ανάγκη συστηματικής απογραφής στοιχείων που αφορούν την διαδικασία της ανάπτυξης σε επίπεδο “μικρο” τόπου, ώστε να είναι δυνατόν το φαινόμενο αυτό να μελετηθεί στις πραγματικές διαστάσεις του, όχι μόνο όπως εκδηλώνεται σε δεδομένη χρονική στιγμή αλλά και στη διαχρονική του εξέλιξη.

Η διαπίστωση της ανάγκης αυτής μας επέβαλλε να εστιάσουμε με διαδοχικές χρονικές τομές από την ευρύτερη περίοδο (μεταπολεμική) στην πιο πρόσφατη (δεκαετία του '80). Η διερεύνηση των παραγόντων της διαδικασίας ανάπτυξης απαιτεί τόσο μια ενιαία διαχρονική θεώρηση της διάθρωσης του συνολικού χώρου, όσο και τον προσδιορισμό των ιδιαιτεροτήτων κάθε οικονομικής και χωρικής μονάδας (ιδιαιτερότητες που αφορούν μια πληθώρα άλλων στοιχείων εκτός από τα αθροιστικά οικονομικά μεγέθη), σε μια προσπάθεια ανάλυσης των συνισταμένων της πολυπλοκότητας του συστήματος, των τομέων που αποτελούν τις κινητήριες δυνάμεις των συνεχών αλλαγών. Η προσέγγιση αυτή γίνεται περισσότερο πολύπλοκη, εφόσον δεχόμαστε ότι ο χώρος εμπλέκεται από την αρχή στη συζήτηση, ότι δηλαδή η χωρική διάσταση δεν εκφράζει απλά ένα αποτέλεσμα, αλλά αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των αλλαγών. Επιβαρύνει την πολυπλοκότητα του προβλήματος, ενώ δεν διευκολύνει τον προσδιορισμό των επιπέδων με ακριβή γεωγραφικά περιγράμματα.

Συχνά οι έννοιες έχουν χρησιμοποιηθεί με στατικό και γενικό τρόπο, ως ένα γραμμικό απλό συμπέρασμα παρά ως προϊόν ανάλυσης των κοινωνικο-οικονομικών δεδομένων μιας συγκεκριμένης υπό διερεύνηση περιοχής. Σε αντίθεση με την παραπάνω πρακτική, μέσα από την έρευνα αυτή επιδιώκεται να γίνει συγκεκριμένη κριτική αναφορά στους μηχανισμούς που συνδέουν τις πολιτικές αποφάσεις, τη μακρο-οικονομία και τις διαδικασίες σε τοπικό επίπεδο.

Οι μετασχηματισμοί σε τοπικό επίπεδο έχουν συχνά θεωρηθεί ως απλή έκφραση των γενικότερων διαδικασιών. Αλλά η ποικιλία που υπάρχει στο τοπικό επίπεδο, οι διαφορές στη διαχρονική εξέλιξη - από οικονομική, πολιτισμική, κοινωνική, γεωγραφική άποψη - επηρεάζουν το χρόνο και τη χρονική διάρκεια με την οποία λειτουργούν οι γενικότερες διαδικασίες. Τα χαμηλότερα επίπεδα δεν είναι μόνο παθητικοί δέκτες των αλλαγών που μεταδίδάζονται προς τα κάτω από υψηλότερες κοινωνικό-οικονομικές μονάδες. Δεν αρκούν λοιπόν έννοιες γενικές, όπως η έννοια της ολότητας, του όλου, των μερών τα οποία το αποτελούν, της συγκέντρωσης ή των “ανισοτήτων”, για να περιγράψουν τους εξαιρετικά πολύπλοκους μηχανισμούς που διέπουν τις συνεχώς μεταβαλλόμενες δομές. Απαιτούνται έννοιες οι οποίες θα συμβάλλουν

στην κατανόηση των γενικών τάσεων παράλληλα με την αναγνώριση των τοπικών διαφοροποιήσεων.

Αναγνωρίζουμε ασφαλώς τη σπουδαιότητα της έννοιας της "ολότητας" για την κατανόηση των κοινωνικών συστημάτων. Η έννοια της ολότητας όμως δεν οδηγεί κατ' ανάγκη σε μια εκ των άνω θεώρηση της κοινωνίας, ενώ η έννοια του μετασχηματισμού που αφορά όλα τα επίπεδα, τα οποία συνθέτουν και αρθρώνουν το κοινωνικό σύνολο, περιέχει δυνάμει τόσο την έννοια της σπουδαιότητας της "μονάδας" και του ρόλου της μέσα στην ολότητα, όσο και την έννοια της μονάδας ως σύνολο αυτοδύναμο. Θεωρούμε λοιπόν ότι, για την αναγνώριση των προβλημάτων και τη μελέτη επιμέρους ιδιαιτεροτήτων, η διερεύνηση πρέπει να κατευθύνεται στην αναζήτηση τομέων - κλειδιών και χωρικών μονάδων που να διαπερνούν ή να επιμερίζουν τα δεδομένα γεωγραφικά και διοικητικά περιγράμματα με βάση τους συσχετισμούς που καθορίζουν τη φυσιογνωμία τους, η σημασία και ο προσδιορισμός των οποίων εξαρτάται από τις ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και από μια γενικότερη διαλεκτική ιδεολογική βάση σχετική με τα θέματα μελέτης και ρύθμισης του χώρου. Η διαχρονική αξιολόγηση των κοινωνικο-οικονομικών παραμέτρων, που περιγράφουν τους τομείς αυτούς, θα προσδιορίσει την κοινωνία μας "περιοχής" τη λειτουργία της, τις αλληλοεξαρτήσεις και τη χωρική διάθρωσή της. Θα έχουν έτσι σε μεγάλο βαθμό προσδιοριστεί τομείς-κλειδιά με ευρύτερη σημασία από την στενά οικονομική, με τις πολλαπλασιαστικές, εξαγωγικές της παραμέτρους. Σημασία που θα συνδέεται με την κοινωνικο-οικονομική και πολιτιστική ιστορική διαδρομή των γεωγραφικών χώρων που εξετάζονται.

Με θεμέλιους λίθους λοιπόν τις παραπάνω επισημάνσεις παρουσιάζονται παρακάτω περιγράφονται οι κύριες χωρικές διαφοροποιήσεις που καταγράφηκαν σε επίπεδο "θυλάκων" δραστηριοτήτων με κέντρο βάρους τους νομούς και τις επαρχίες. Η ερευνητική διαδικασία έκανε φανερή την ανάγκη ανάγνωσης των διαφοροποιήσεων και πέρα από τις διοικητικές αυτές μονάδες και τους περιορισμούς που δημιουργούν. Περιορισμοί -οι οποίοι περιγράφονται αναλυτικά παρακάτω στο κείμενο- είναι δυνατόν να ξεπεραστούν με τη βοήθεια επιτόπου συλλογής πρωτογενούς εμπειρικού υλικού. Η προσέγγιση αυτή θα αναδείξει τη διάθρωση των κοινωνικο-οικονομικών παραμέτρων που συγκροτούν το "τοπικό", την ιστορική με τον ευρύτερο χώρο του διασύνδεση, τις διασυνδέσεις με "κέντρα" και "ενδοχώρες" που δεν περιλαμβάνονται στην περιοχή μελέτης. Προσέγγιση η οποία δεν ολοκληρώθηκε στο πλαίσιο αυτού του έργου το οποίο είχε ως προτεραιότητα τη διαχείριση των πρωτότυπων και εξαιρετικά πλούσιων

διαθέσιμων ανεπεξέργαστων στοιχείων σε σχέση με την εφαρμογή των νόμων κινήτρων. Η βασική επεξεργασία των δεδομένων αυτών και τα συμπεράσματα που προκύπτουν έδωσαν το απαραίτητο πλαίσιο γι' αυτή την αναλυτική κατά περίπτωση προσέγγιση η οποία θα επιτρέψει την σε βάθος διερεύνηση, των ιδιαιτεροτήτων του χώρου, του σχηματισμού νέων "θυλάκων" δραστηριοτήτων καθώς και την ερμηνεία των κοινωνικο-οικονομικών και γεωγραφικών χαρακτηριστικών τους.

2. Αναπτυξιακός λόγος-Αναπτυξιακή πολιτική στην μεταπολεμική περίοδο

Σε όλη την μεταπολεμική περίοδο μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980, οπότε, λόγω της σύνδεσης με την ΕΟΚ, αλλάζουν οριστικά οι διεθνείς πιέσεις, παρά τις διακυμάνσεις και τις εξάρσεις προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, οι κρατικές πολιτικές χαρακτηρίζονται από έλλειψη σταθερής στρατηγικής, από ασαφείς μακροπρόθεσμους στόχους, από αποσπασματικότητα, από συνεχή αντιφατικότητα. Τα χαρακτηριστικά της κρατικής παρέμβασης, όπως αυτά εκφράστηκαν ιδιαίτερα στις ρυθμίσεις που είχαν αναπτυξιακές στοχεύσεις και επεδίωκαν την ενίσχυση των επενδυτικών πρωτοβουλιών ήταν το αποτέλεσμα της έντασης ανάμεσα σε εκσυγχρονιστικές δυνάμεις και τις δυνάμεις της παράδοσης και παλινδρόμησης στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Βεβαίως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, τουλάχιστον στο υπό έρευνα ζήτημα, κατά την προαναφερθείσα περίοδο υπάρχει μια κατά κράτος επικράτηση των δυνάμεων και των πρακτικών της παράδοσης. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι την περίοδο αυτή η εκσυγχρονιστική τάση δεν βρίσκει έκφραση σε μια σειρά από ρυθμίσεις και θεσμούς. Κάτι που φάνηκε και σε άλλους τομείς της κρατικής δραστηριότητας (λ.χ. προσπάθειες αποκέντρωσης της δημόσιας διοίκησης).

Οι εκσυγχρονιστικές αυτές πρακτικές με τα εγγενή τους προβλήματα προσέκρουαν στις αναστολές και τα προστάγματα που έθεταν οι παραδοσιακές πολιτικές πρακτικές και στα εμπόδια που ετίθεντο από τη γραφειοκρατία, το συγκεντρωτισμό και γενικότερα την ανικανότητα της κρατικής μηχανής, που οι τελευταίες είχαν κατ' αρχήν δημιουργήσει. Στη βάση αυτής της αποτυχίας βρίσκονταν η προσπάθεια να υποκατασταθεί η έλλειψη πολιτικών πρόνοιας από τις πολιτικές αναπτυξιακής στρατηγικής.

Η ένταση μεταξύ εκσυγχρονισμού και παλινδρόμησης που χαρακτήριζε τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό της μεταπολεμικής δεκαετίας κάθε άλλο παρά έχει εξαφανιστεί σήμερα. Οι προσπάθειες που επιχειρήθηκαν την περασμένη δεκαετία για την ενδυνάμωση των δομών εκσυγχρονισμού

με αιχμή την οργάνωση των κοινωνικών δυνάμεων, ώστε να συνεισφέρουν στη διαμόρφωση στρατηγικών ανάπτυξης, φαίνεται να ήταν απλώς το αποτέλεσμα “πολιτικής βούλησης” και των επιταγών των νέων διεθνών δεσμεύσεων της χώρας και έτσι κάτω από την πίεση της οικονομικής ύφεσης και κρίσης δείχνουν να υποχωρούν. Η τελευταία -και ίσως πιο έντονη- εξέλιξη που συμβάλλει αρνητικά στην έκβαση του ανταγωνισμού μεταξύ εκσυγχρονισμού και παράδοσης στη χώρα και δίνει νέα διάσταση και νέο περιεχόμενο σε αυτή την ένταση είναι η κρίση του εθνικού κράτους. Κρίση που πηγάζει από τη δομική του αναντιστοιχία με τις νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις και αναγκαιότητες και που συμβάλλει με τη δημιουργία δύο τάσεων υπέρβασής του ως βασικού πόλου εξουσίας, μιας υπερεθνικής, διεθνιστικής και κοσμοπολιτικής και μιας άλλης τοπικιστικής, εθνοκεντρικής και εθνικιστικής. Αυτή η εξέλιξη σε συνδυασμό με την αρνητική για τη χώρα γεωπολιτική δυναμική αναμένεται να διαιωνίσει στο ορατό μέλλον το δεδομένο για τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες αρνητικό συσχετισμό δυνάμεων.

Η αξιολόγηση των κειμένων που εκφράζουν το πλαίσιο των προσπαθειών για ρυθμιστικές παρεμβάσεις στο χώρο, στη μεταπολεμική περίοδο στη χώρα μας, οδηγεί στη διατύπωση θέσεων σχετικά με την ιδεολογική υποδομή των προσπαθειών αυτών⁶. Τα Προγράμματα Ανάπτυξης, στα οποία ανατρέξαμε, αφορούν (πέρα από τη διαπίστωση των καιριών προβλημάτων που σε κάθε χρονική στιγμή εμφανίζει η κοινωνικο-οικονομική διάρθρωση της χώρας) μια γενική στοχοθεσία που προσδιορίζει τους βασικούς κατευθυντήριους άξονες της αναπτυξιακής πολιτικής. Απόρροια του “αναπτυξιακού λόγου” που αρθρώνεται με τον τρόπο αυτό από το κράτος, είναι τόσο η νομοθεσία που διέπει τις κρατικές παρεμβάσεις στην κατεύθυνση της υλοποίησης των βασικών αναπτυξιακών επιλογών, όσο και πολιτική κατανομής των δημοσίων δαπανών. Οι στόχοι της σχετικής νομοθεσίας αφορούν, ανάλογα με την ιστορική στιγμή στην οποία θεσπίζεται, τη δημιουργία κατάλληλου κλίματος που να ευνοεί την επενδυτική δραστηριότητα σε επιλεγμένους τομείς και χώρους⁷, τη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, την εισοδηματική και φορολογική πολιτική, την πολεοδομική οργάνωση, την προστασία του περιβάλλοντος από τις επιπτώσεις της ανάπτυξης συγκεκριμένων δραστηριοτήτων κ.λπ. Οπωσδήποτε, αναφέρονται στην βούληση που εκφράζεται στα προγράμματα ανάπτυξης, αν και, συχνά, αυτή η σχέση χάνεται κάτω από την άσκηση ποικίλων πολιτικών και κοινωνικών πιέσεων, τη δράση ειδικών συμφερόντων και αναγκών, η λόγω της αλλαγής του πολιτικού κλίματος και του συσχετισμού δυνάμεων που αυτό υπαγορεύει⁸.

Αντίθετα, η ψήφιση του Εθνικού Προϋπολογισμού και η κατανομή των Δημοσίων Δαπανών είναι μια διαδικασία με συγκεκριμένους περιορισμούς πολιτικούς και στρατηγικούς που συχνά αφορά επιλογές που έχουν γίνει σε ενδο-κυβερνητικό επίπεδο ή σε επίπεδο διεθνών σχέσεων.

Ο πολιτικός χαρακτήρας που έχουν τα Προγράμματα Ανάπτυξης ερμηνεύει και τους περιορισμούς υλοποίησης των επιλογών που γίνονται στο πλαίσιό τους, όπως τίθενται από παράγοντες που συνιστούν τη γενικότερη ιστορική συγκυρία ή αποτελούν χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Τέτοιοι παράγοντες υπήρξαν οι αλλαγές πολιτεύματος, οι αλλαγές του οικονομικού κλίματος σε διεθνές επίπεδο με τις πετρελαϊκές κρίσεις του '73 και '78, οι υποχρεώσεις που προέκυψαν από τη συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ και, πρόσφατα, από την απόφαση για την νομισματική ενοποίηση της Κοινότητας. Είναι, επίσης, με τρόπο ιδιαίτερα χαρακτηριστικό για τη χώρα μας, η εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία ή ακόμη και οι κυβερνητικοί ανασχηματισμοί που διαφοροποιούν τους πολιτικούς συσχετισμούς σε επίπεδο ηγεσίας⁹.

Ετσι, φαίνεται ότι, πέρα από τις επιλογές που διαγράφονται μέσα από τα Προγράμματα αυτά (επιλογές που ελέγχονται για το βαθμό συσχετισμού τους με τις πραγματικές συνθήκες ανάπτυξης και τις ανάγκες εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας και για την ανακολουθία που παρατηρείται μεταξύ αναπτυξιακού λόγου και παρεμβατικής πολιτικής), ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά τους είναι η ασυνέχεια στο χρόνο και στην ιεράρχηση των στόχων. Πρόβλημα που έχει πολύ σοβαρές επιπτώσεις τόσο στην διατύπωση μιας πολιτικής παρεμβάσεων με μακροπρόθεσμη προοπτική, όσο και στη δυνατότητα αξιολόγησης της αποτελεσματικότητας των μέτρων που εφαρμόζονται κατά περίπτωση, αφού τα σχετικά προγράμματα κατά κανόνα δεν ολοκληρώνονται αλλά και δεν περιλαμβάνουν διαδικασίες ελέγχου του τρόπου εφαρμογής τους, με δεδομένα προσιτά στην επιστημονική έρευνα και στην πολιτική κριτική.

Η αδυναμία εφαρμογής μιας χωρικής πολιτικής όμως δεν είναι μόνο τεχνικής φύσης, δεν αναφέρεται δηλαδή μόνο στην ανεπάρκεια της ανάλυσης της φυσιογνωμίας του χώρου, αλλά είναι κατ'εξοχήν πολιτικό πρόβλημα, δεδομένου ότι η αποκέντρωση των αναπτυξιακών διαδικασιών προϋποθέτει την θεσμοποίηση διαδικασιών συναίνεσης και τη συμμετοχή ενός ευρέος φάσματος κοινωνικών φορέων στη χάραξη της εθνικής στρατηγικής ανάπτυξης και στην εφαρμογή της στους επί μέρους χώρους. Η συμμετοχή αυτή δεν μπορεί να περιορίζεται στην απλή γνωμοδότηση για την κατανομή των δημοσίων δαπανών, αλλά πρέπει

να αφορά τη συνολική ανάπτυξιακή διαδικασία που εξειδικεύεται σε θέματα εισοδήματος, απασχόλησης, εκσυγχρονισμού του παραγωγικού μηχανισμού και κοινωνικής προοπτικής. Τα Προγράμματα Ανάπτυξης, που συγκροτούν το πλαίσιο εφαρμογής της περιφερειακής πολιτικής, επιχειρούν να καλύψουν αυτό το θεσμικό κενό, χωρίς όμως να επιτυγχάνουν μια καίρια παρέμβαση στο πλέγμα σχέσεων που διέπει τη χάραξη της στρατηγικής ανάπτυξης.

Μια ανάλυση στο "μάκρο" επίπεδο της πρόσφατης εμπειρίας από τη διαδικασία αυτή είναι απογοητευτική όσο αφορά την αποκέντρωση της διαδικασίας προγραμματισμού, ακόμη και στις περιπτώσεις που εξαγγέλλονται τομές στο θεσμικό επίπεδο. Η κεντρική εξουσία παραμένει κυρίαρχος φορέας σχεδιασμού, προγραμματισμού, εφαρμογής και αναθεώρησης των αναπτυξιακών επιλογών.

Σε σχέση με το θεσμικό πλαίσιο του προγραμματισμού οι εξαγγελόμενες μεταρρυθμίσεις αποδεικνύονται ανενεργές παρά το ότι αναφέρονται στην ανάγκη εξειδίκευσης των αναπτυξιακών επιλογών στο χώρο¹⁰ μέσα από μια κλαδική προσέγγιση που θα είχε έτσι πολύ σημαντικές επιπτώσεις στην πορεία της αποκέντρωσης του προγραμματισμού της αναπτυξιακής διαδικασίας, ανατρέποντας το στατικό μοντέλο θέωσης του χώρου που αποτελεί το πλαίσιο αναφοράς της. Η εφαρμογή ανάλογων καινοτομιών θα προϋπέθετε να διαθέτουν οι βασικές αναπτυξιακές επιλογές τον κατάλληλο βαθμό επεξεργασίας σε γενικό και ειδικό επίπεδο. Να είναι αρκετά ευέλικτες ώστε, χωρίς να περιλαμβάνουν εξειδικευμένα ολοκληρωμένα προγράμματα να παρέχουν τη δυνατότητα, ανάλογα με τις μακροοικονομικές-και όχι μόνο-απαιτήσεις να τροποποιείται στην πορεία η συμμετοχή των μη κεντρικών φορέων, στην κατεύθυνση μιας κατά περίπτωση διαφοροποιημένης ένταξης των επί μέρους χώρων στην αναπτυξιακή διαδικασία, με τρόπο που να θέτει το ζήτημα της ολοκλήρωσης του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού που οι χώροι αυτοί αντιπροσωπεύουν.

Στο πλαίσιο των πρόσφατων προγραμμάτων περιφερειακής ανάπτυξης, οι καινοτομίες περιορίζονται στις γενικόλογες διακηρύξεις που αφορούν περισσότερο την μικροπολιτικού χαρακτήρα εκμετάλλευσή τους, παρά τη δυνατότητα εφαρμογής τους. Στον τομέα των βασικών πολιτικών επιλογών που εν τέλει καθορίζουν και το πλαίσιο λειτουργίας των μη κεντρικών παρατηρούμε μια τάση συγκέντρωσης του διαλόγου (π.χ. ΕΣΑΠ, εξειδικευμένα κυβερνητικά όργανα), ενώ η κλαδική και περιφερειακή αντιμετώπιση περιορίζεται σε αναφορές στους κλάδους που γενικά αποτελούν πηγή εισοδήματος, χωρίς να εξετάζεται η προοπτική τους σαν μοχλών της αναπτυξιακής διαδικασίας με μια

ευρύτερη έννοια. Έτσι, παρά την ύπαρξη της νομοθεσίας που θα ήταν δυνατόν να διευρύνει την σημασία των αποκεντρωμένων οργάνων στην διαδικασία προγραμματισμού, οι τάσεις που διαγράφονται από την πιο πρόσφατη πρακτική δεν ενισχύουν την άποψη ότι η προοπτική μίας άλλου τύπου προσέγγισης της έννοιας της ανάπτυξης του χώρου προωθείται σημαντικά. Οι παράγοντες στους οποίους οφείλεται αυτή η υποχώρηση σχετίζονται κυρίως με ζητήματα μακροοικονομικού χαρακτήρα, και διάρθρωσης των μηχανισμών παρέμβασης. Παρ' όλα αυτά οι σημαντικοί ποιοτικοί παράγοντες που συνιστούν το βαθμό αποτελεσματικότητας μιας ρυθμιστικής πολιτικής που θέλει να είναι αποκεντρωμένη δεν είναι δυνατόν να περιορισθούν στο "μάκρο" επίπεδο. Η μελέτη του "μίκρο" επιπέδου είναι οπωσδήποτε καθοριστικής σημασίας. Εκεί διαμορφώνονται οι συνθήκες που θα επιτρέψουν την εξαγωγή τελικών συμπερασμάτων για την προοπτική εφαρμογής ή όχι μιας αποκεντρωμένης διαδικασίας σχεδιασμού της Ελληνικής οικονομίας¹¹.

Η οπτική που καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο διέπει την πολιτική σχεδιασμού αφορά την προσπάθεια συστηματικής κατανομής των οικονομικών και πληθυσμιακών μεγεθών σε περιφέρειες που καθορίζονται διοικητικά με κριτήρια ιστορικά, πολιτικά και στρατηγικά. Αναφέρεται έτσι, σαφώς, στη θεωρητική άποψη που εννοεί την εξέλιξη των επί μέρους επιπέδων στο χώρο σαν αντανάκλαση των διεργασιών που συμβαίνουν σε ανώτερο επίπεδο.

Συνέπεια μιας τέτοιας αντίληψης αποτελεί η νομιμοποίηση του κεντρικού μηχανισμού εξουσίας ως μοναδικού στην ουσία φορέα χάραξης και εφαρμογής της κοινωνικο-οικονομικής στρατηγικής και εκφοράς του αναπτυξιακού λόγου. Ο χώρος, στην οπτική αυτή συνιστά ένα αδιαφοροποίητο, ως προς τις κοινωνικές μεταβλητές του, μέγεθος, στατικό στο χρόνο και χειραγωγήσιμο, σαν αποδέκτης της αναπτυξιακής πολιτικής. Μιας πολιτικής που, στην περίπτωση μας, αντιμετωπίζει τα ζητήματα κοινωνικού ανταγωνισμού όχι απλά σαν τεχνικά ζητήματα αλλά σαν αντικείμενο δημαγωγίας, ενώ κατά την εφαρμογή της περιορίζεται στην κατανομή των δημοσίων δαπανών με κριτήρια άμεσης οικονομικής και πολιτικής σκοπιμότητας. Χαρακτηριστικό της οπτικής που περιγράφουμε δεν είναι μόνο ο ανταρχισμός στην στοχοθεσία και τη διαδικασία υλοποίησης, αλλά, κυρίως, η εγγενής αναποτελεσματικότητά της, απόρροια της αναντιστοιχίας της με την πολυπλοκότητα της διαδικασίας συγκρότησης και εξέλιξης του κοινωνικού σχηματισμού, στην προοπτική του οποίου παρεμβαίνει.

Η εγκυρότητα και, κατά συνέπεια, η καταλληλότητα των τεχνικών εργαλείων που διαθέτει (επεξεργασία στατιστικών δεδομένων και

κατανομή αρμοδιοτήτων) περιορίζεται σημαντικά από την ακαμψία μιας τέτοιας διαίρεσης του χώρου που νοείται σαν το φυσικό περίγραμμα μιας διαδικασίας που δεν “συμβαίνει” αλλά “κατανέμεται”.

Η ανισομέρεια που χαρακτηρίζει, όμως, την αναπτυξιακή πορεία της χώρας¹² και η συνακόλουθη υλοβάθμιση των φυσικών και κοινωνικών μεταβλητών που εμπλέκονται σ' αυτή, σαν συνισταμένη της κρίσης η οποία εκδηλώνεται, αναδεικνύει την αναγκαιότητα άμεσης αναθεώρησης του μοντέλου παρεμβατικής πολιτικής. Η αναθεώρηση αυτή πρέπει να αφορά μια οπτική της ανάπτυξης που να περιλαμβάνει τις ποιοτικές (δηλαδή τις κοινωνικές) διαστάσεις των μεγεθών που την προσδιορίζουν, σε μια προοπτική αντιμετώπισης των τάσεων οι οποίες, στο πλαίσιο του κοινωνικού ανταγωνισμού, λειτουργούν ανασχετικά στις προσπάθειες αναδιάρθρωσης της κοινωνικο-οικονομικής φυσιογνωμίας της χώρας. Η οπτική αυτή θα πρέπει να αντιμετωπίζει το χώρο ως πεδίο ανάπτυξης πολύπλοκων διεργασιών στα επίπεδα που αναφέρουμε, εισάγοντας έτσι στη συζήτηση το ζήτημα του αλληλοσυσχετισμού των επιπέδων, όπως αναφέρεται και στην εισαγωγή του παρόντος.

Η “μακρο-οικονομική” συνθήκη αφορά τη σύνθεση των διεργασιών αυτών, αλλά στο “μικρο” επίπεδο του χώρου ανιχνεύεται ο πραγματικός της χαρακτήρας και η καταγωγή της. Επομένως, στο επίπεδο αυτό θα πρέπει να κατευθυνθεί τόσο η διερεύνηση των επιμέρους διαστάσεων που προσλαμβάνει η διαδικασία ανάπτυξης, όσο και η εφαρμογή των σχετικών βασικών επιλογών. Είναι, λοιπόν, αναγκαίο οι επιλογές να εξειδικεύονται και να διαφοροποιούνται σύμφωνα με την ιδιαιτερότητα και την προοπτική του κοινωνικά προσδιορισμένου “μικρο”-τόπου.

Αυτό συνεπάγεται και την αναγκαιότητα ενός νέου τρόπου άντλησης και επεξεργασίας στατιστικών δεδομένων ώστε να είναι δυνατή η συστηματική μελέτη των διαφοροποιήσεων που οι οικονομικο-κοινωνικές μεταβλητές υφίστανται διαχρονικά και οι οποίες εμφανίζονται σε χωρικές ενότητες που επιμερίζουν ή διαπερνούν τα υφιστάμενα διοικητικά και φυσικά όρια (διοικητικές περιφέρειες, νομοί, οικιστικά συγκροτήματα, ζώνες καθορισμένων δραστηριοτήτων κ.λπ.), καθώς και τη συμβατική διάκριση ανάμεσα στον αστικό χώρο και την “ενδοχώρα” του, ανάμεσα στο “κέντρο” και την “περιφέρεια”. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει την αναγκαιότητα ενός ευέλικτου συστήματος επιστημονικής και πολιτικής επεξεργασίας της πληροφόρησης και λήψης αποφάσεων που να καταργεί τα στεγανά του αυταρχικού συστήματος που περιγράψαμε, επιτρέποντας έτσι την ουσιαστικά δημιουργική συμμετοχή στον σχεδιασμό της “περιφερειακής” πολιτικής των φορέων που εκπροσωπούν ένα ευρύτερο φάσμα κοινωνικών ομάδων οι οποίες εμπλέκονται στην

αναπτυξιακή διαδικασία.

Σαν γενικό συμπέρασμα λοιπόν, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, παρά τον επείγοντα χαρακτήρα της ανάγκης αναδιάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας μέσα από την ριζική αναθεώρηση του μοντέλου παρέμβασης στο σχεδιασμό, στο πλαίσιο των ανακατατάξεων που συντελούνται στην παγκόσμια οικονομία και ειδικότερα σε ότι αφορά την ενοποίηση της Ευρωπαϊκής αγοράς και την ανάδειξή της σε καθοριστικό παράγοντα των διεθνών εξελίξεων, η λογική της ρυθμιστικής πολιτικής, όπως εκφράζεται σε επίπεδο "αναπτυξιακού λόγου" αλλά και, κυρίως, σε επίπεδο διαδικασίας εφαρμογής, δεν φαίνεται να παρακολουθεί την ανάγκη αυτή. Ενώ τα προγράμματα ανάπτυξης εξαγγέλλουν θεσμικές και διαρθρωτικές αλλαγές, στην προοπτική δομικών παρεμβάσεων στο χαρακτήρα της αναπτυξιακής διαδικασίας, η εφαρμογή τους περιορίζεται κατά κανόνα στην κατανομή των δημοσίων δαπανών που αφορά κυρίως την υποδομή και το γενικότερο πλαίσιο της αναπτυξιακής διαδικασίας¹³, με τους περιορισμούς μάλιστα που επιβάλλει η εκδήλωση της δημοσιονομικής κρίσης στην ελληνική οικονομία, όχι όμως και τον ίδιο το χαρακτήρα και την προοπτική της διαδικασίας αυτής. Διαδικασία που η πολυπλοκότητά της και το γεγονός ότι διαπερνά το σύνολο του φάσματος κοινωνικών σχέσεων που καθορίζουν τη σημερινή πραγματικότητα, καθιστά εξ'αντικειμένου ανενεργή κάθε παρέμβαση βασισμένη σε δημαγωγική αυτοσχεδιαστική λογική και σε μια αναχρονιστική και ανταρχική πολιτική πρακτική.

Μια πολιτική όμως που θα προϋποθέτει τη μελέτη των συνιστωσών της, και θα τείνει στην ολοκλήρωση των επιμέρους διαδικασιών που περιλαμβάνει η έννοια της ανάπτυξης, μέσω εξειδικευμένης στοχευμένης σύμφωνα με την ιστορική στιγμή που τη σηματοδοτεί, είναι όχι μόνο εφικτή αλλά και αναγκαία. Αναγκαία, λόγω της όξυνσης του κοινωνικού ανταγωνισμού σε περιόδους οικονομικής ύφεσης και κινητικότητας σε επίπεδο συσχετισμού δυνάμεων και εφικτή στην κατεύθυνση της αξιοποίησης των δυνατοτήτων που παρέχει το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών σχέσεων σε "μακρο" και "μικρο" επίπεδο.

Ένα πολύ σημαντικό εργαλείο παρέμβασης στην κατεύθυνση αυτή παραμένει η πολιτική παροχής κινήτρων για ιδιωτικές επενδύσεις. Ανάλογη πολιτική, την οποία μάλιστα διαχειρίζεται το υπάρχον τραπεζικό σύστημα, χωρίς περαιτέρω διαφοροποίηση των κριτηρίων και τρόπων ενίσχυσης των επενδυτικών πρωτοβουλιών και χωρίς την αναγκαία εξειδίκευση σε θέματα διάρθρωσης της απασχόλησης, θέματα χωρικής κατανομής της και τον κλαδικό της χαρακτήρα έχει ακολουθηθεί και στη χώρα μας κατά την περίοδο που μελετούμε.

Για το λόγο αυτό, η προσέγγιση που υιοθετήθηκε στο ερευνητικό έργο στρέφεται στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της πολιτικής αυτής, δεδομένου ότι οι ιδιωτικές επενδύσεις δίνουν το μέτρο του βαθμού υλοποίησης των κεντρικών αναπτυξιακών επιλογών. Ιδιαίτερη προσοχή αποδίδεται στη μελέτη της εφαρμογής του Ν.1262/82 που, για την περίοδο που εξετάζουμε, αποτέλεσε το πιο συγκροτημένο εργαλείο κρατικής παρέμβασης στην προώθηση επενδυτικών πρωτοβουλιών και, με την έννοια αυτή, βασικό μέσο υλοποίησης των αναπτυξιακών επιλογών σε ότι αφορά τις ιδιωτικές επενδύσεις, την αξιοποίηση των πόρων από κοινοτικά προγράμματα και την αποκέντρωση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων σε σχέση με τις επιλογές αυτές. Όπως αναπτύσσεται διεξοδικότερα παρακάτω, ο τρόπος εφαρμογής του αναδεικνύει τη φυσιογνωμία αλλά και τα εγγενή προβλήματα της πολιτικής αντίληψης στην οποία εντάσσεται.

Για το σκοπό αυτό ως χώρος αναφοράς έχει επιλεγεί μια περιοχή που δεν αποτελεί διοικητική περιφέρεια ώστε να μας επιτρέψει, όπως αναφέρεται διεξοδικότερα παρακάτω, τη διαπίστωση των ποιοτικών διαφοροποιήσεων, καθοριστικών για την ανάδειξη της φυσιογνωμίας κάθε περίπτωσης. Ο συμβατικός τρόπος επεξεργασίας στατιστικών δεδομένων, σε εκ των προτέρων διαμορφωμένα διοικητικά μεγέθη, δεν επαρκεί για τον εντοπισμό των πραγματικών διαστάσεων της διαδικασίας διαρκούς μετάθεσης του τόπου του κοινωνικού μετασχηματισμού που είναι η "ανάπτυξη", επειδή διαχρονικά το χωρικό πλαίσιο τους μεταβάλλεται. Οι διαφοροποιήσεις που σε κάθε περίπτωση διαπιστώνονται δεν είναι δυνατό να ανιχνευτούν με τη μελέτη των οικονομικο-κοινωνικών μεγεθών σαν να ήταν διάχυτα σε ένα ουδέτερο γεωγραφικό χώρο-πλαίσιο. Αντίθετα, εντοπίζονται στις ενδοπεριφερειακές και διαπεριφερειακές ομαδοποιήσεις των δραστηριοτήτων, στον τρόπο με τον οποίο μεταβάλλονται οι σχέσεις "αστικού" χώρου και "υπαίθρου", στην ολοένα και αυξανόμενη ασυνέχεια της αστικής γεωγραφίας, στις μεταμορφώσεις ενός χώρου που δεν είναι θέατρο αλλά συνιστώσα του κοινωνικού γίγνεσθαι. Οι διαφοροποιήσεις αυτές, απαιτούν όπως τονίστηκε παραπάνω, για την πληρέστερη κατανόησή τους την επέκταση του ερευνητικού έργου σε μελέτες συγκεκριμένων περιπτώσεων με συλλογή πρωτογενούς στατιστικού υλικού, οργανωμένου σε αποαθροιστική βάση, με στόχο την εξειδίκευση των μέτρων πολιτικής. Πιστεύουμε ότι μια τέτοια προσέγγιση είναι απαραίτητη για τη μελέτη των ουσιαστικών επιπτώσεων από την εφαρμογή των μέτρων ενίσχυσης των επενδυτικών πρωτοβουλιών σαν χαρακτηριστικού τρόπου άσκησης της πολιτικής ρύθμισης του χώρου.

Στις παρακάτω ενότητες παρουσιάζεται η εξέλιξη στους τομείς, της βιομηχανίας και των τουριστικών καταλυμάτων¹⁴, στην Δυτική Ελλάδα, υπο το πρίσμα των παραπάνω επισημάνσεων. Επισημάνσεων που κατευθύνουν τόσο την εμπειρική αναζήτηση όσο και την επεξεργασία των διαθέσιμων δεδομένων.

3. Οι επιπτώσεις της νομοθεσίας κινήτρων στη περιοχή μελέτης

Η ερευνητική ομάδα επέλεξε την πλήρη καταγραφή των επενδύσεων που εντάχθηκαν στους νόμους κινήτρων την μεταπολεμική περίοδο, από τις καρτέλες που διατηρεί το ΥΠΕΘΟ. Επελέγησαν προς διερεύνηση οι επιπτώσεις των κινήτρων σε νομούς του δυτικού τμήματος της ελληνικής επικράτειας¹⁵. Οι νομοί αυτοί αποτελούν το τμήμα της περιφέρειας Πελοποννήσου και Δυτικής Στερεάς Ελλάδος που, με βάση τα στοιχεία δημογραφικής εξέλιξης, το κατά κεφαλήν παραγόμενο ΑΠΠ, τους δείκτες ευημερίας και τους δείκτες απασχόλησης, χαρακτηρίζεται το πιο καθυστερημένο¹⁶ και με σημαντικές εσωτερικές ανισότητες. Ανισότητες που αφορούν μεταξύ των άλλων την άνιση χωρική κατανομή της δραστηριότητας σε περιοχές αστικοποιημένες και μη. Η περιοχή αυτή παρουσιάζει σημαντική ποικιλία σε ότι αφορά την ανάπτυξή της, τόσο από πλευράς επιπέδου εισοδημάτων, όσο και των επιμέρους κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Ακόμη βρίσκεται έξω από τον κύριο αναπτυξιακό άξονα Αθήνας- Θεσσαλονίκης, αλλά συμπεριλαμβάνει ένα σημαντικό περιφερειακό κέντρο, την Πάτρα, καθώς και ποικιλία αστικών κέντρων, Καλαμάτα, ΄ρτα, Αγρίνιο, τουριστικές περιοχές, Ιόνια νησιά, Ολυμπία.

Επιπλέον, η περιοχή παρουσιάζει σημαντικές ανακατατάξεις στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται τόσο σε σχέση με την σχετική ανάπτυξη των περιοχών σε σύγκριση με το σύνολο της χώρας αλλά και σημαντικές ενδοπεριφερειακές ανισότητες. Τέλος οι νομοί που επελέγησαν δεν αποτελούν ενιαία διοικητική ενότητα επειδή ακριβώς στόχος του ερευνητικού προγράμματος είναι η καταγραφή της δημιουργίας γεωγραφικών θυλάκων δραστηριότητας, που δεν σχετίζονται αλλά αντίθετα τέμνουν τα διοικητικά όρια.¹⁷

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά της περιοχής αλλά και οι διαφαινόμενες δυνατότητες ανάπτυξης συγκεκριμένων δραστηριοτήτων, οδήγησαν στο η περιοχή επανελημμένα να αποτελέσει χώρο εφαρμογής αν απτυξιακών κινήτρων. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει, μέσα από την παρούσα ερευνητική εργασία, την εξαγωγή συμπερασμάτων σε σχέση με τη μορφή με την οποία τα αποτελέσματα της εφαρμογής των κινήτρων απεικονίζονται στο χώρο τόσο σε περιφερειακό όσο και σε τοπικό

επίπεδο, ώστε να αποτελέσουν παράγοντα διαφοροποίησης των τάσεων χωροθέτησης των αναπτυξιακών μεγεθών. Οι επεξεργασίες της ερευνητικής ομάδας αφορούν τους τομείς-κλειδιά της μεταποίησης, των κατασκευών και των τουριστικών καταλυμάτων βάσει της υποθέσεως εργασίας που τους θεωρεί κύριους μοχλούς της αναπτυξιακής διαδικασίας σε εθνικό επίπεδο, αλλά και σύμφωνα με επιλογές που αναφέρονται στα πενταετή προγράμματα ανάπτυξης σε σχέση με την περιοχή.

Η πλήρης καταγραφή και συστηματοποίηση των εντάξεων και ολοκληρώσεων επενδυτικών προγραμμάτων που έγιναν στο πλαίσιο της νομοθεσίας κινήτρων δίνει την δυνατότητα αξιολόγησης της σημασίας της τελευταίας στη επενδυτική δραστηριότητα στην γεωγραφική ενότητα που εξετάζεται. Δίνει την δυνατότητα της αξιολόγησης όμως των συγκεκριμένων μέτρων πολιτικής και όχι του συνόλου των κινήτρων, φορολογικών κλπ. Αυτό συμβαίνει πρώτον, διότι η νομοθεσία που αφορά άμεσα ή έμμεσα την επιχειρηματική δραστηριότητα στους τομείς που εξετάζονται είναι τεράστια και πολύπλοκη (φορολογία, πολεοδομικές ρυθμίσεις, πιστωτική πολιτική και οι κατα καιρούς τροποποιήσεις τους που γίνονται σε νομοθετήματα άσχετα με τα προηγούμενα) και διότι τα μόνα στοιχεία, που παρουσιάζουν σχετική πληρότητα, είναι αυτά που διαθέτει το ΥΠΕΘΟ και περιλαμβάνουν τις επιδοτήσεις και επιχορηγήσεις για συγκεκριμένα επενδυτικά προγράμματα. Δεν περιλαμβάνουν όμως στοιχεία για άλλα κίνητρα όπως αποσβέσεις, μειώσεις φόρων κλπ.

Επιπλέον, ο χρονικός προσδιορισμός της ροής των χρηματικών πόρων προς τις επιχειρήσεις που εντάσσονται στους νόμους κινήτρων είναι δυνατός μόνο σε ότι αφορά την ημερομηνία έκδοσης της επιταγής για την επιδότηση ή επιχορήγηση. Είναι σχεδόν αδύνατος ο χρονικός προσδιορισμός της απορρόφησης των τραπεζικών δανείων αλλά και της υλοποίησης των επιμέρους επενδύσεων ενός επενδυτικού προγράμματος, λ.χ. κατασκευή κτιρίων, αγορά εξοπλισμού κ.α., αλλά και της πραγματικής ολοκλήρωσης του προγράμματος (αναφέρεται η ημερομηνία έκδοσης της απόφασης ολοκλήρωσης).

Τα παραπάνω καθιστούν εξαιρετικά επισφαλή την χρησιμοποίηση των χρηματοοικονομικών δεδομένων σε μια αξιολόγηση κόστους-ωφελείας της νομοθεσίας κινήτρων, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι δεν έχει γίνει από πλευράς του ελληνικού δημοσίου καμμία εκτίμηση του κόστους των επιμέρους κινήτρων, τότε γίνεται εμφανές γιατί μια τέτοια αξιολόγηση καθίσταται αδύνατη. Η αξιολόγηση επομένως, αναγκαστικά περιορίζεται σε συγκρίσεις στατικών δεικτών, όπως συντελεστές χωροθέτησης (χωρική και κλαδική συγκέντρωση των επενδυτικών

προγραμμάτων), συσχετισμός εντάξεων/ολοκληρώσεων/ιδρύσεων.

Η αξιολόγηση της νομοθεσίας κινήτρων είναι σήμερα, σε μια περίοδο οικονομικής ύφεσης και στεροφής της κυβερνητικής πολιτικής προς παρεμβάσεις ενθάρρυνσης της ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα, αλλά και εν όψει διαρθρωτικών αλλαγών στο πλαίσιο της διαδικασίας σύγκλισης των οικονομιών της ευρωπαϊκής κοινότητας και αλλαγών στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, παραπάνω από αναγκαία.

3.1 Η κλαδική και χωρική κατανομή των επενδύσεων που εντάχθηκαν στη νομοθεσία κινήτρων

Κρίνουμε σκόπιμο να τονίσουμε στο σημείο αυτό τις επιφυλάξεις που έχουμε σχετικά με την πληρότητα των πρωτογενών δεδομένων που αποτελούν την βάση των επεξεργασιών που παρατίθενται στη συνέχεια.

Σε ότι αφορά τους νόμους κινήτρων πριν από την εφαρμογή του Ν.1262/82, η καταχώριση των στοιχείων σε καρτέλες και η παρακολούθηση τους φαίνεται να ήταν πλημμελής, έτσι δεν μπορούμε να είμαστε σίγ ουροι ότι η σχέση εντάξεων/ολοκληρώσεων είναι αυτή που αναφέρεται στα παρακάτω. Επιπλέον υπάρχουν περιπτώσεις- και αυτό ισχύει για όλους τους νόμους κινήτρων- που επενδυτικά προγράμματα δεν ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο ενός νόμου αλλά εντάχθηκαν στον επόμενο. Ετσι πιθανόν να έχουμε, ελάχιστες βέβαια διπλοεγγραφές. Όπου αυτό έγινε αντιληπτό από την ερευνητική ομάδα κατα την απογραφή των καρτελών η διπλοεγγραφή δεν έγινε. Το πρόβλημα όμως παραμένει διότι η επιλογή αυτή δεν ήταν δυνατή στην περίπτωση του 1262/82 που είναι μηχανογραφημένος. Για το λόγο αυτό επιλέχθηκε η επεξεργασία των επενδυτικών προγραμμάτων που ολοκληρώθηκαν στα πλαίσια ενός νόμου, δεν ελήφθησαν δηλαδή υπόψη οι περιπτώσεις προγραμμάτων που δρiscονται σε εξέλιξη. Πιστεύουμε ότι η προσέγγιση αυτή είναι προτιμότερη από την διπλοεγγραφή.

Επιπλέον, η χρονική διάρκεια των νόμων διαφέρει και έτσι τόσο η κλαδική κατανομή όσο και η κατανομή των επενδύσεων ανά νομό υποεκτιμάται στις περιπτώσεις νόμων που ίσχυαν για μικρό χρονικό διάστημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Ν.1116/81. Βέβαια οι συχνές αλλαγές στη νομοθεσία κινήτρων αποτελούν χαρακτηριστικό της γενικότερης παθολογίας του κρατικού παρεμβατισμού στην χώρα μας, εδώ περιοριζόμαστε στην επισήμανση των δυσκολιών που αυτή δημιουργεί στη συστηματική αποτίμηση των επιπτώσεών της στην ενθάρρυνση επενδυτικών πρωτοβουλιών.

Θα θέλαμε να σημειώσουμε ακόμη ότι το μέγεθος που επελέγει για τις παρακάτω επεξεργασίες επεβλήθη εκ των πραγμάτων. Δηλαδή το

πλήθος των επενδύσεων ήταν το μόνο μέγεθος που μπορούσε να αξιοποιηθεί για συγκρίσεις των διαφόρων νόμων κινήτρων και της κλαδικής και χωρικής τους κατανομής. Τα χρηματοοικονομικά μεγέθη για λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω δεν είναι συγκρίσιμα (αδυναμία προσδιορισμού τόσο της χρονικής στιγμής πληρωμών και του είδους των πληρωμών π.χ. κατασκευή κτιριακών εγκαταστάσεων, αγορά εξοπλισμού), γεγονός που δεν επιτρέπει την διαχρονική επεξεργασία τους. Τα στοιχεία σχετικά με τις πηγές των χρηματοοικονομικών πόρων δεν είναι πλήρη για όλους τους νόμους, σε μερικές περιπτώσεις δεν ήταν δυνατόν να θρεθεί η ίδια συμμετοχή σε άλλες το ύψος της τραπεζικής δανειοδότησης κ.λπ.

Τέλος, τα στοιχεία που αφορούν την δημιουργούμενη απασχόληση δεν προσφέρονται για συγκρίσεις, για διάφορους λόγους. Είναι κατ' αρχάς κοινός τόπος ότι το τμήμα "δημιουργούμενες νέες θέσεις εργασίας" αποτελεί μάλλον ένα τυπικό παρά ένα ουσιαστικό κριτήριο για την ένταξη ή όχι στη νομοθεσία κινήτρων. Ομως ένα ακόμη στοιχείο δεν μας επέτρεψε να χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία της απασχόλησης και ήταν πρακτικό. Σε πολλές περιπτώσεις δεν καταγράφονταν νέες θέσεις εργασίας, ακόμα και όταν επρόκειτο για ίδρυση νέου καταστήματος. Το ίδιο συμβαίνει και για την ισχύ των μηχανημάτων αλλά δυστυχώς και για την δυναμικότητα των τουριστικών καταλυμάτων, οι παράμετροι αυτοί είτε δεν εμφανίζονται είτε υπάρχουν σοβαρές επιφυλάξεις για την αξιοπιστία τους.

Πιστεύουμε όμως ότι τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε, είναι μεγάλης σημασίας παρόλες τις δυσκολίες και επιφυλάξεις που αναφέρθηκαν. Γενικότερα πάντως προβάλλει η ανάγκη μιας πιο συστηματικής παρακολούθησης των επενδυτικών δραστηριοτήτων που εντάσσονται στη νομοθεσία κινήτρων ώστε κάποτε να είναι σε θέση οι κρατικοί φορείς να χαράξουν με αρτιότερο τρόπο την παρέμβασή τους και να επηρεάσουν ουσιαστικότερα την διαδικασία ανάπτυξης. Αλλά και οι ερευνητές να είναι σε θέση να στηρίξουν τις θεωρητικές τους αναζητήσεις και τις προτάσεις πολιτικής σε ένα κοινό, ολοκληρωμένο, αξιόπιστο πραγματολογικό υλικό.

Στο νόμο 1262/82 στην περιοχή μελέτης εντάχθηκαν 3117 επενδυτικά προγράμματα και μέχρι το τέλος του 1991 είχαν ολοκληρωθεί 1409.18. Από τα δεδομένα παρατηρούμε ότι παρα την κυριαρχία επενδυτικών προγραμμάτων σε κλάδους της βιομηχανίας σε σύνολο επενδυτικών προγραμμάτων φαίνεται ότι το ποσοστό αυτό διαφοροποιείται χωρικά. Ετσι υψηλά ποσοστά επενδύσεων στον πρωτογενή τομέα εμφανίζουν οι νομοί Άρτης (41%), Πρεβέζης (34%) Αιτωλοακαρνανίας (31%) και

Λευκάδας (25%). Στον τελευταίο νομό μάλιστα οι επενδύσεις στη βιομηχανία αντιπροσωπεύουν μόνο το 29% ενώ οι επενδύσεις σε τουριστικά καταλύματα αντιπροσωπεύουν το 43%. Παρόμοια εικόνα εμφανίζει και η Ζάκυνθος. Έχουμε δηλαδή δύο νομούς όπου η επενδυτική δραστηριότητα κατευθύνεται στον τουρισμό και τον πρωτογενή τομέα. Αντίθετα τα άλλα δύο Ιόνια νησιά συνδυάζουν επενδύσεις σε τουριστικά καταλύματα και στην βιομηχανία. Η κλαδική σύνθεση των επιμέρους επενδυτικών προγραμμάτων θα διαφωτίσει τον μετασχηματισμό που συντελείται στις περιοχές αυτές.

Από την κλαδική κατανομή ως ποσοστό του συνόλου των επενδύσεων στην περιοχή μελέτης, φαίνεται ότι στο πλαίσιο του νόμου αυτού έχουμε συγκέντρωση των επενδυτικών προγραμμάτων που αφορούν την βιομηχανία στους νομούς Αχαΐας (20%), Μεσσηνίας (19.75%) και Αιτωλοακαρνανίας (14%). Η κλαδική φυσιογνωμία ως ποσοστό του συνόλου των επενδύσεων καταγράφει έντονη συγκέντρωση επενδύσεων στον κλάδο ο των τροφίμων και ποτών (52.5%), με αμέσως επόμενη συγκέντρωση στον κλάδο ένδυσης-υπόδησης. Ο κλάδος τροφίμων και ποτών μάλιστα παρουσιάζεται σε όλους τους νομούς. Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη ότι το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας στρέφεται γύρω από παραδοσιακούς κλάδους μικρού επιχειρηματικού κινδύνου και η χωροθέτηση τους σχετίζεται με την ύπαρξη αγοράς για τα προϊόντα τους.

Στον τομέα των τουριστικών καταλυμάτων παρατηρούμε ότι η Ζάκυνθος και η Κέρκυρα έλκουν τις περισσότερες επενδύσεις, σε ποσοστό που αντιπροσωπεύει το 50% του συνόλου των επενδύσεων στην περιοχή μελέτης. Αξιοσημείωτο είναι το ποσοστό του νομού Μεσσηνίας (9%) που αντικατοπτρίζει την αύξηση του τουρισμού σε περιοχές όπως η Κυπαρισσία και η Πύλος.

Γενικότερα παρατηρούμε, αν αφαιρεθούν η Κέρκυρα και η Κεφαλλονιά, μια διάχυση των επενδύσεων σε επίπεδο νομών με εξαίρεση το νομό Ήθης στα τουριστικά καταλύματα, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπάρχει σημαντική στροφή προς την ανάληψη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στον τουρισμό. Την μορφή που αυτή παίρνει και τις ενδεχόμενες επιπτώσεις σε άλλους κλάδους θα διερευνήσουμε παρακάτω.

Στον πρωτογενή τομέα έχουμε συγκέντρωση των επενδύσεων στην κτηνοτροφία και μάλιστα η χωρική τους κατανομή ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την κατανομή των βιομηχανικών επενδύσεων.

Η ποσοστιαία κατανομή ανά 3ψήφιο κλάδο των ολοκληρώσεων έδειξε ότι το υψηλότερο ποσοστό εμφανίζει ο κλάδος 204 (βιομηχανία φυτικών και ζωικών λιπαρών ουσιών), η διερεύνηση μάλιστα σε

τετραψήφιο κωδικό έδειξε ότι πρόκειται κυρίως για επενδύσεις στον κλάδο 2041 (έκθλιψις ελαιών). Ο κλάδος αυτός παρουσιάζει σχετική συγκέντρωση στους νομούς Μεσσηνίας (9.5%) και Ηλείας (5%) ως ποσοστό του συνόλου των επενδύσεων στην περιοχή μελέτης. Σημαντικό παράγοντα αποτελούν και οι επενδυτικοί φορείς που αναλαμβάνουν την επενδυτική πρωτοβουλία, που όπως φαίνεται από τα αναλυτικά στοιχεία (δεν παρουσιάζονται εδώ) είναι σε μεγάλο ποσοστό γεωργικοί συνεταιρισμοί της αντίστοιχης περιοχής.

Το αμέσως επόμενο σημαντικό ποσοστό εμφανίζει ο κλάδος 206 (αρτοποιία και ζαχαροπλαστική). Πρόκειται για μικρά εργαστήρια και αρτοποιεία που διαχέονται σε όλους τους νομούς.

Ο κλάδος 243 (Κατασκευή ειδών ενδυμασίας) με ποσοστό 7% είναι ο τρίτος σε σημασία κλάδος από πλευράς ολοκληρωμένων επενδυτικών προγραμμάτων του Ν.1262/82 στους 11 υπό μελέτη νομούς. Ο κλάδος αυτός, αν εξαιρέσει κανείς το νομό Αχαΐας διαχέεται στους περισσότερους νομούς.

Οι υπόλοιποι κλάδοι εμφανίζουν μικρή παρουσία (<5%) και μεγάλη διάχυση στους επιμέρους νομούς. Χαρακτηριστικό που αντικατοπτρίζει την έλλειψη κλαδικού προσανατολισμού της νομοθεσίας κινήτρων αλλά και τον συσχετισμό της επενδυτικής δραστηριότητας με τις τοπικές συνθήκες στις διάφορες περιοχές.

Στον τομέα των τουριστικών καταλυμάτων η τετραψήφια ανάλυση δείχνει ότι ο κύριος όγκος των επενδύσεων που ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο του Ν.1262/82 αφορά ξενοδοχειακές μονάδες (κλάδος 6621), οι οποίες συγκεντρώνονται στην Κέρκυρα και στο νομό Ζακύνθου.

Στον πρωτογενή τομέα έχουμε στην Γεωργία συγκέντρωση στις ετήσιες καλλιέργειες (011), πρόκειται για θερμοκήπια κηπευτικών κατά κύριο λόγο, και χωρικές συγκεντρώσεις στους νομούς Αιτωλοακαρνανίας (6.8%), Αχαΐας (5.6%), Μεσσηνίας (3.2%) και Πρεβέζης (3.6%).

Στην Κτηνοτροφία (021), εμφανίζονται συγκεντρώσεις στους νομούς Αιτωλοακαρνανίας (16.5%), Αχαΐας (11.3%), Αρτης (9.3%) και Μεσσηνίας, Πρεβέζης (6.45%).

Από τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι στην περιοχή μελέτης εμφανίζονται σημαντικές ανισότητες. Ανισότητες τόσο σε σχέση με άλλες περιοχές της χώρας, όσο και ενδονομαρχιακές. Τα προβλήματα των πρωτογενών δεδομένων, αλλά και η απουσία συστηματικής συλλογής στοιχείων από τις αρμόδιες υπηρεσίες, δυσχεραίνει την εξαντλητική επεξεργασία των στοιχείων με σύνθετες οικονομετρικές μεθόδους. Μεθόδους που θα ήταν σε θέση να απαντήσουν σε ερωτήματα που σχετίζονται με την αποτελεσματικότητα της νομοθεσίας κινήτρων

σε σχέση με το δημοσιονομικό της κόστος, με την δημιουργία θέσεων απασχόλησης, με την προσέλκυση επενδύσεων σε περιοχές και κλάδους που χαρακτηρίζονται τομείς-κλειδιά κ.λπ. Έχοντας υπόψη μας τις δυσκολίες αυτές επιλέξαμε την κλαδική και χωρική ανάλυση του πλήθους των επενδύσεων που ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο των διαφόρων νόμων και την διερεύνηση της κλαδικής και χωρικής κατανομής των ιδρύσεων νέων μονάδων.

Είναι βέβαια γνωστό ότι το πλήθος των επενδύσεων δεν αντικατοπτρίζει πλήρως τις επιπτώσεις τους στην περιοχή εγκατάστασης. Η επεξεργασία των στοιχείων όμως έδειξε ότι πρόκειται κατά κύριο λόγο για επενδύσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους, σε κλάδους μάλιστα που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη τέτοιων μονάδων και σε εθνικό επίπεδο. Ως εκ τούτου η κατανομή του πλήθους των επενδύσεων παρουσιάζει σε μεγάλο βαθμό την κλαδική και χωρική κατανομή των γενικότερων επιπτώσεων της νομοθεσίας κινήτρων.

Η διαφοροποίηση των ιδρύσεων από τα άλλα επενδυτικά προγράμματα αποδίδει καλύτερα τις επιπτώσεις των κινήτρων καθώς εντοπίζει τους κλάδους και τις περιοχές εκείνες που την περίοδο της ισχύος της αντίστοιχης νομοθεσίας όπου υπήρχαν δυνατότητες επέκτασης της παραγωγικής δραστηριότητας. Βέβαια αυτό δεν σημαίνει ότι μόνον στις περιοχές αυτές και μόνον στους κλάδους αυτούς υπήρχε η δυνατότητα αυτή. Αποτελεί πάντως η ίδρυση νέων μονάδων ένα σημαντικό δείκτη των συνθηκών που επικρατούσαν στις επιμέρους τοπικές οικονομίες και κοινωνίες.

Παρατηρούμε έτσι ότι στους νόμους κινήτρων εντάχθηκαν στον τομέα της βιομηχανίας κατά κύριο λόγο:

- Επιχειρήσεις κλάδων που σχετίζονται με την ύπαρξη τόσο των πρώτων υλών, γεωργικά προϊόντα, όσο και με την δυνατότητα διάθεσης του προϊόντος τους. Η τελευταία πηγάζει είτε από την ύπαρξη ενόσ αστικού κέντρου, είτε από την ανάπτυξη του τουρισμού. Το ποσοστό ιδρύσεων διαφοροποιείται τόσο μεταξύ κλάδων όσο και μεταξύ περιοχών. Σε άλλες περιοχές έχουμε επέκταση και εκσυγχρονισμό των εγκατεστημένων μονάδων. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό, που δεν παρουσιάζεται στους πίνακες, είναι η υψηλή παρουσία γεωργικών συνεταιρισμών στην επενδυτική δραστηριότητα στους κλάδους αυτούς της βιομηχανίας.
- Μια δεύτερη ομάδα κλάδων που εντάχθηκαν στη νομοθεσία κινήτρων αποτελείται από τους κλάδους εκείνους που χαρακτηρίζονται από υψηλό ποσοστό υπεργολαβικών σχέσεων,

όπως είναι το ρούχο και τα υφάσματα, με σχετικά υψηλό ποσοστό μάλιστα επενδύσεων που αφορούν ιδρύσεις (36% σε σύγκριση με το 22% για το σύνολο της βιομηχανίας). Οι κλάδοι αυτοί τείνουν να εγκαθίστανται σε αστικές περιοχές, ή περιοχές με έντονη τουριστική κίνηση. Ένα φαινόμενο που ερμηνεύεται από το γεγονός ότι στις περιοχές αυτές έχουν την δυνατότητα να ενταχθούν σε ένα δίκτυο άντλησης του εργατικού τους δυναμικού και διάθεσης των προϊόντων τους. Πολλές μάλιστα από αυτές διαθέτουν το τελικό προϊόν τους κατευθείαν στην κατανάλωση είτε από την ίδια τη μονάδα παραγωγής είτε με την λειτουργία ενός εμπορικού καταστήματος. Η τρίτη σημαντική ομάδα κλάδων που εντάχθηκε στην νομοθεσία κινήτρων αποτελείται από τους κλάδους που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την οικοδομική δραστηριότητα - κλάδοι οικοδομικών υλικών και ξύλου, επίπλων. Τα ποσοστά ιδρύσεων και εδώ είναι εξίσου σημαντικά όσο στην περίπτωση των κλάδων της δεύτερης ομάδας, λ.χ. για τον κλάδο 252 (κατασκευή οικοδομικών ειδών από ξύλο) έχουμε ποσοστό ιδρύσεων 36%. Στην περίπτωση των κλάδων αυτών όμως παρατηρείται διάχυση και σε περιοχές μη αστικές και όχι τουριστικές.

Πέραν αυτών των τριών ομαδοποιήσεων οι υπόλοιποι κλάδοι δεν ακολουθούν μια συστηματική εικόνα εντάξεων και ολοκληρώσεων στη νομοθεσία κινήτρων. Η χωρική φυσιογνωμία τους ποικίλλει ανάλογα με τις συνθήκες της τοπικής οικονομίας και δεν σχετίζεται απαραίτητα με μια γενικότερη λογική. Το φαινόμενο αυτό απαιτεί περαιτέρω μελέτη, μια αποσθροιστική προσέγγιση μέσα από επιτόπια έρευνα για την εξιχνίαση των αιτιών που ωθούν στην ένταξη ή όχι στην νομοθεσία κινήτρων.

Το γενικότερο συμπέρασμα πάντως σε ότι αφορά τα επενδυτικά προγράμματα στον τομέα της βιομηχανίας είναι ότι αυτά ακολουθούν περισσότερο παρά ανατρέπουν τις ήδη υπάρχουσες κλαδικές και χωρικές κατανομές των νομών. Στις περιπτώσεις μάλιστα της ύπαρξης ή ανάπτυξης αστικών κέντρων τα επενδυτικά προγράμματα εντείνουν παρά αμβλύνουν τις επιπτώσεις της αστικοποίησης. Η ένταση των υπεργολαβικών δικτύων που παρατηρείται δεν είναι σε κλάδους που οι νομοί έχουν κάποιο συγκριτικό πλεονέκτημα, προέρχονται μάλλον από συγκυριακούς λόγους (αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος, αύξηση τουριστικής κίνησης). Οι κλάδοι που χαρακτηρίζονται από τέτοιου είδους σχέσεις και εντάσσονται στη νομοθεσία κινήτρων είναι κλάδοι με

σχετική ευελιξία, τόσο στην άντληση του εργατικού δυναμικού, όσο και στο είδος του τελικού προϊόντος, όπως τονίστηκε παραπάνω. Δεν αποτελούν όμως κλάδους-κλειδιά της αναπτυξιακής διαδικασίας, ούτε κλάδους που αξιοποιούν κάποιο συγκριτικό πλεονέκτημα των περιοχών. Η βιωσιμότητα τους εξαρτάται από τις συνθήκες της αγοράς που απευθύνονται, καθώς τα προϊόντα τους αντιμετωπίζουν εξαιρετικά ελαστική ζήτηση.

Αντίθετα, οι επενδύσεις στον πρωτογενή τομέα φαίνεται να εμφανίζουν μια τάση διαρθρωτικών αλλαγών και στροφή προς περισσότερο εντατικές μορφές καλλιέργειας. Οι τελευταίες βέβαια έχουν σημαντικές επιπτώσεις στις περιβαλλοντικές συνθήκες των περιοχών που τις υποδέχονται. Δεν είναι του παρόντος η αναζήτηση των αιτιών και των επιπτώσεων της στροφής αυτής, σημειώνουμε πάντως ότι η νομοθεσία κινήτρων έχει υποδοθηήσει σημαντικά την αναδιάρθρωση αυτή.

Χαρακτηριστική είναι η κατανομή του ποσοστού των ιδρύσεων ανά νομό και η σύγκριση του με τους άλλους δύο τομείς που εξετάζουμε, στο πλαίσιο του νόμου 1262/82, που παρουσιάζεται στον παρακάτω Πίνακα.

Πίνακας Ι: Συμμετοχή των ιδρύσεων στις ολοκληρώσεις. Νόμος 1262/82.

ΝΟΜΟΣ	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΑ
ΑΙΤΟΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	0.30	0.69	0.33
ΑΡΤΗΣ	0.33	0.37	1.00
ΑΧΑΪΑΣ	0.26	0.43	0.58
ΗΛΕΙΑΣ	0.27	0.69	0.59
ΚΕΡΚΥΡΑΣ	0.37	0.10	0.88
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ	0.32	1.00	0.89
ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	0.26	0.62	0.76
ΖΑΚΥΝΘΟΥ	0.41	0.33	0.67
ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ	0.46	0.80	0.75
ΛΕΥΚΑΔΑΣ	0.23	0.82	0.95
ΠΡΕΒΕΖΗΣ	0.33	0.62	0.80
Περιοχή μελέτης	0.30	0.60	0.76
Συντελεστής διακύμανσης	0.22	0.44	0.26

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΥΠΕΘΟ

Από τον παραπάνω πίνακα φαίνεται και το υψηλό ποσοστό ιδρύσεως νέων ξενοδοχειακών μονάδων. Γεγονός που πιστοποιεί τόσο την σημαντική επίδραση που ασκεί ο τουρισμός στην περιφερειακή ανάπτυξη, όσο και την μεγάλη αύξηση των ξενοδοχειακών δυναμικοτήτων μέσω του Ν.1262/82, που αναλυτικότερα αναφέρεται παρακάτω. Αξιοσημείωτο είναι ότι παρατηρούνται υψηλά ποσοστά ιδρύσεων σε όλους σχεδόν τους νομούς της περιοχής μελέτης, αν και όπως είδαμε στην κατανομή περιγραφή των επενδυτικών προγραμμάτων η χωρική κατανομή τείνει να συγκεντρώνεται σε περιοχές με ήδη υψηλές δυναμικότητες.

Σχετικά λοιπόν με τη συνολική αποτελεσματικότητά της παρατηρούμε ότι διαχρονικά η νομοθεσία κινήτρων αν και επεκτείνεται και σε άλλους, εκτός της βιομηχανίας, τομείς έρχεται αρωγός των τάσεων που διαμορφώνονται είτε σε μακροοικονομικό επίπεδο, ή εξ' αιτίας συγκυριακών ιδιαιτεροτήτων των επιμέρους περιοχών. Υποδοθεί με άλλα λόγια την ανάλυση επιχειρηματικού κινδύνου, σε τομείς και κλάδους που χαρακτηρίζονται από σημαντική αβεβαιότητα. Το γεγονός αυτό δεν είναι κατ' ανάγκη επιζήμιο. Το επιζήμιο πηγάζει από την αιτία της αβεβαιότητας, που είναι συνήθως η έλλειψη κεφαλαίων και όχι η ανάληψη πρωτοποριακών-καινοτομικών επενδύσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κλάδοι και οι τομείς που ενισχύονται δεν αποτελούν δραστηριότητες με υψηλά εμπόδια εισόδου (barriers of entry), τουναντίον μάλιστα. Επιπλέον στην αξιολόγηση των επιπτώσεων της νομοθεσίας κινήτρων θα πρέπει να τονίσουμε την κινητικότητα που παρατηρείται στους κλάδους που ενισχύονται. Οι καταναλωτικοί κλάδοι που ενισχύονται χαρακτηρίζονται από υψηλά ποσοστά εισόδου-εξόδου, κάτι που δημιουργεί ερωτηματικά για τη σκοπιμότητα ενίσχυσης μέσω μιας νομοθεσίας κινήτρων που θέτει ως στόχο την περιφερειακή ανάπτυξη και όχι την ενίσχυση των επενδυτικών πρωτοβουλιών πάσης φύσεως, ή τη μείωση των επιπτώσεων μιας οικονομικής ύφεσης. Πρόκειται άλλωστε για νομοθεσία "περιφερειακής ανάπτυξης" και όχι ευρύτερης "κοινωνικής πολιτικής".

Κάτι ανάλογο ισχύει και στην περίπτωση της αναδιάρθρωσης της αγροτικής παραγωγής. Η νομοθεσία κινήτρων συνέβαλε μεν ουσιαστικά στην διαδικασία αυτή, ερωτηματικά όμως προκύπτουν τόσο σχετικά με τις μακροχρόνιες επιπτώσεις στο εισόδημα και την απασχόληση στις περιοχές όπου συντελέστηκε ο μετασχηματισμός αυτός, όσο και σχετικά με τις μακροχρόνιες επιπτώσεις στην καλλιεργούμενη γή. Σε ότι αφορά την κτηνοτροφία το ζήτημα είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο και ξεπερνά τα όρια του παρόντος ερευνητικού. Σημειώνουμε απλώς το γενικότερο πρόβλημα που προκύπτει από την έλλειψη κλαδικών πολιτικών, που

προκύπτει από τα δεδομένα της νομοθεσίας κινήτρων που επεξεργαστήκαμε.

3.2 Η χωρική κατανομή των επενδυτικών προγραμμάτων του Ν. 1262/82 στη περιοχή μελέτης

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω στην περίπτωση του Ν. 1262/82 δίδεται η δυνατότητα να εξεταστούν οι χωρικές κατανομές των επιμέρους τομέων τόσο απο πλευράς επενδυτικών προγραμμάτων που ολοκληρώθηκαν, όσο και σε ότι αφορά τις ιδρύσεις νέων καταστημάτων. Η ανάλυση γίνεται σε επίπεδο επαρχιών και αφορά τους νομούς Θεσπρωτίας, Αιτωλοακαρνανίας, Αχαΐας, Κεφαλληνίας, Ηλείας και Μεσσηνίας. Η απουσία δεδομένων σχετικά με την χωρική κατανομή στο εσωτερικό των υπολοίπων νομών είναι ο λόγος που αυτοί απουσιάζουν απο την ανάλυσή μας. Το επίπεδο των επαρχιών για τους υπό εξέταση νομούς μας δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε τις επιπτώσεις απο την τεχνητή τομή του χώρου σύμφωνα με διοικητικές ρυθμίσεις. Το επίπεδο των επαρχιών όπως αναφέρουμε και στην εισαγωγή, αποτελεί, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, γεωγραφική ενότητα που συχνά αποκρύπτει τις χωρικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό μιας περιοχής. Με άλλα λόγια, το επίπεδο των επαρχιών αναδεικνύει ορισμένες μόνο χωρικές διαφοροποιήσεις και υποεκτιμά άλλες. Έτσι λ.χ. η διαφορετική κλαδική συμπεριφορά που επισημάνθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο πιθανόν να παρουσιάζει επιπλέον γεωγραφικές διαφοροποιήσεις σε επίπεδο αστικού-περιαστικού χώρου. Οι τελευταίες δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν με βάση την ταξινόμηση των υαρχόντων δεδομένων.

Από την σκοπιά της εφαρμογής των κινήτρων η τεχνητή αυτή τομή του χώρου δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την διαφοροποίηση των ενισχύσεων σύμφωνα με την αποτίμηση της χωροθετικής συμπεριφοράς των διαφόρων κλάδων ή ομάδων κλάδων. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο καθορισμός ζωνών με βάση διοικητικά όρια εντείνει τις γεωγραφικές ανισότητες στο εσωτερικό των διοικητικών αυτών περιοχών.

Για την ανάλυση της χωρικής κατανομής των επενδυτικών προγραμμάτων που ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο του Ν.1262/82 χρησιμοποιήθηκε η στατιστική μέθοδος "ομαδοποίησης" (cluster analysis)⁹. Με την μέθοδο αυτή, οι επιμέρους ενότητες ενός δείγματος- στην περίπτωση αυτή οι επαρχίες- ομαδοποιούνται με βάση τις τιμές που εμφανίζουν στις μεταβλητές που χρησιμοποιούνται για την ανάλυση- στην υπο εξέταση περίπτωση το ποσοστό του πλήθους των επενδύσεων του νομού ανά επαρχία που ολοκληρώθηκαν στη βιομηχανία, τα τουριστικά καταλύματα και τον πρωτογενή τομέα στο πλαίσιο του Ν.

1262/82 καθώς και το αντίστοιχο ποσοστό για τις επενδύσεις του νόμου αυτού που αφορούν ιδρύσεις νέων καταστημάτων στους επιμέρους τομείς. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε εδώ (K-means) κατατάσει τις χωρικές αυτές ενότητες σε ομάδες με τη μεγαλύτερη δυνατή εσωτερική συνοχή. Αυτό επιτυγχάνεται με την ελαχιστοποίηση της απόστασης των τιμών των μεταβλητών που παρουσιάζουν τα μέλη μιας ομάδας και την παράλληλη μεγιστοποίηση της απόστασης μεταξύ των ομάδων.²⁰

Οι ομάδες δηλαδή που προκύπτουν από την παρακάτω ανάλυση αποτελούνται από επαρχίες με ομοιογενή σύνθεση ως προς την χωροθέτηση σε αυτές επενδυτικών προγραμμάτων που αφορούν είτε ολοκληρώσεις είτε ιδρύσεις νέων καταστημάτων στη βιομηχανία, τα τουριστικά καταλύματα και τον πρωτογενή τομέα.

3.3 Η χωρική κατανομή των επενδυτικών προγραμμάτων που έχουν ολοκληρωθεί

Πίνακας II: Ομάδες²¹ επαρχιών της περιοχής μελέτης με ομοιογενή σύνθεση ως προς τη χωροθέτηση επενδυτικών προγραμμάτων που ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο του Ν.1262/82 στη βιομηχανία, τα τουριστικά καταλύματα και τον πρωτογενή τομέα

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΑΡΧΙΕΣ	Μ.Ο. Ποσοστού Επενδύσεων
Ομάδα Α	Βάλτου, Βόνιτσας, Μεσολογγίου, Ναυπακτίας, Αιγαλείας, Καλαβρύτων, Ολυμπίας, Ιθάκης, Σάμης, Μεσσήνης, Τριφυλίας, Πυλίας, Μαργαριτίου, Φιλιατών	Βιομηχανία 15.69 Τουρ. καταλ. 20.60 Πρωτογενής 11.31
Ομάδα Β	Πατρών, Ηλείας, Κραναιάς, Καλαμών Θυάμδος	Βιομηχανία 60.23 Τουρ. καταλ. 61.13 Πρωτογενής 64.24
Ομάδα Γ	Τριχωνίδας, Πάλης, Σουλίου	Βιομηχανία 26.39 Τουρ. καταλ. 1.75 Πρωτογενής 40.14

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΥΠΕΘΟ

Ο παραπάνω πίνακας παρουσιάζει τις ομάδες που προέκυψαν από την ανάλυση με βάση τον συνδυασμό των τιμών που εμφανίζουν οι επαρχίες στις μεταβλητές, ποσοστό του πλήθους επενδύσεων του νομού στην επαρχία στις περιπτώσεις της βιομηχανίας, των τουριστικών

καταλυμάτων και του πρωτογενούς τομέα. Στη συγκρότηση των ομάδων αυτών το σημαντικότερο στατιστικά ρόλο²² κατέχουν οι τιμές της μεταβλητής που αφορά τη χωροθέτηση των επενδυτικών προγραμμάτων του πρωτογενούς τομέα. Αυτό σημαίνει ότι η χωρική κατανομή των επενδυτικών προγραμμάτων αυτών είναι η περισσότερο ανομοιογενής σε σχέση με τις υπόλοιπες δύο. Υπάρχουν δηλαδή στο δείγμα μας επαρχίες που έλκουν ένα πολύ υψηλό ποσοστό των επενδύσεων του νομού στον πρωτογενή τομέα και άλλες που έλκουν ελάχιστο ποσοστό. Αντίθετα τη μεγαλύτερη ομοιογένεια εμφανίζουν τα επενδυτικά προγράμματα που αφορούν τον τουρισμό. Τέλος, τα επενδυτικά προγράμματα στον τομέα της βιομηχανίας εμφανίζουν αρκετά μεγάλη ανομοιογένεια.

Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η επενδυτική δραστηριότητα στον τομέα των τουριστικών καταλυμάτων παρουσιάζει σημαντική διάχυση ανεξάρτητα από τις επιμέρους τοπικές συνθήκες των επαρχιών. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό και με την κλαδική ανάλυση πιστοποιεί την βαρύνουσα σημασία που έχει ο τουρισμός στην εξέλιξη περιοχών όπως αυτές της περιοχής μελέτης. Αντίθετα, όπως είναι φυσικό η επενδυτική δραστηριότητα στον πρωτογενή τομέα παρουσιάζει σημαντική ανομοιογένεια που πηγάζει και από τη φύση των δραστηριοτήτων του τομέα αυτού.

Αξιοσημείωτες όμως είναι οι συνθέσεις των τριών ομάδων και οι μέσοι όροι που αυτές εμφανίζουν. Έτσι η σύνθεση της ομάδας Β δείχνει κατα τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την ύπαρξη σημαντικών ενδονομαρχιακών ανισοτήτων στην κατανομή των επενδυτικών προγραμμάτων. Η ομάδα αυτή εμφανίζει σε όλους τους τομείς πολύ υψηλά ποσοστά. Ποσοστά μάλιστα που ξεπερνούν και το 50% του συνόλου των επενδυτικών προγραμμάτων του νομού. Χαρακτηριστικό ακόμη είναι ότι στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται οι επαρχίες εκείνες στα όρια των οποίων βρίσκονται και οι μεγαλύτερες αστικές συγκεντρώσεις των αντίστοιχων νομών. Από την άλλη μεριά η ομάδα Α, που είναι και η πολυπληθέστερη, εμφανίζει το χαμηλότερο ποσοστό στον πρωτογενή τομέα και τη βιομηχανία και ένα αρκετά υψηλό ποσοστό στα τουριστικά καταλύματα. Τέλος η ομάδα Γ εμφανίζει υψηλό ποσοστό επενδυτικών προγραμμάτων στον πρωτογενή τομέα και τη βιομηχανία και ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό στον τομέα των τουριστικών καταλυμάτων.

Από τα αποτελέσματα της ανάλυσης αυτής γίνεται επιπλέον εμφανής η πόλωση που εμφανίζεται στην χωρική κατανομή των επενδυτικών προγραμμάτων. Η διαφοροποίηση της χωρικής κατανομής δεν είναι ομοιόμορφη όταν συνδυαστούν οι τρεις μεταβλητές, δεν έχουμε δηλαδή μια ομάδα με υψηλές τιμές, μια με μέσες τιμές κ.λπ. Φαίνεται με άλλα

λόγια η σημασία της αναγνώρισης των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, και των σύνθετων διασυνδέσεων ανάμεσα στις επιμέρους δραστηριότητες, καθώς και η βαρύνουσα σημασία της αποαθροιστικής προσέγγισης των φαινομένων αυτών. Έτσι λ.χ. βλέπουμε ότι η επαρχία Πάλης του νομού Κεφαλληνίας, μια επαρχία με υψηλή δραστηριότητα στην γεωργία και κτηνοτροφία αποτελεί ένα ιδιόμορφο θύλακα δραστηριότητας στα όρια του νομού με χαμηλή επενδυτική δραστηριότητα σε τουριστικά καταλύματα και σχετικά έντονη δραστηριότητα στην αλιεία και την οινοποιία. Κατα την ίδια έννοια μπορούν να αναλυθούν και οι άλλες επαρχίες των ομάδων και να αναδειχθούν εκείνοι οι παράγοντες που τις εντάσσουν στη μια ή την άλλη ομάδα. Χαρακτηριστικό όμως είναι ότι η ένταξη δεν συσχετίζεται με τη γενική φυσιογνωμία του νομού, ή των ζωνών κινήτρων του νόμου. Επιπλέον, θα πρέπει να τονιστεί, ότι ήδη από την αρχική αυτή ανάλυση προκύπτει αυτό που αναφέραμε παραπάνω τμήμα, η υποεκτίμηση δηλαδή των εσωτερικών διαφοροποιήσεων σε επίπεδο επαρχίας και η ανάγκη προσέγγισης των προβλημάτων σε μικρότερες γεωγραφικές ενότητες. Είναι προφανές δηλαδή ότι στις μεγάλες επαρχίες Πατρών και Ηλείας που εμφανίζουν υψηλή συγκέντρωση επενδυτικών προγραμμάτων, υφίστανται εσωτερικές χωρικές διαφοροποιήσεις που δεν εμφανίζονται στην παρούσα ανάλυση εξ' αιτίας του τρόπου κατάταξης των επενδυτικών προγραμμάτων από το ΥΠΕΘΟ αλλά και εξ' αιτίας της δομής και του τρόπου εφαρμογής της νομοθεσίας κινήτρων. Φυσικά, η ανάλυση της φυσιογνωμίας των περιοχών και των διαφοροποιήσεων αυτών δεν είναι απλή υπόθεση. Απαιτεί παραπέρα έρευνα και συσχετισμό της επενδυτικής δραστηριότητας με ευρύτερες εξελίξεις στο χώρο και το χρόνο σε παράγοντες όπως διάρθρωση της απασχόλησης, πληθυσμιακές εξελίξεις, εξέλιξη των επιμέρους κλάδων, άλλες μορφές χρηματοδοτήσεων κ.λπ. Η ανάλυση αυτή ξεπερνά τα όρια αυτής της ερευνητικής προσπάθειας, όπου έγινε προσπάθεια καταγραφής των σύνθετων επιπτώσεων και εξελίξεων με βάση τη επενδυτική συμπεριφορά όπως αυτή προκύπτει από τις επενδύσεις που έγιναν στα πλαίσια της νομοθεσίας κινήτρων.

Για την εξιχνίαση των επιπτώσεων αυτών στη συνέχεια της ανάλυσης δημιουργήθηκαν ομάδες με βάση τις τιμές της μεταβλητής "ποσοστό του πλήθους επενδύσεων του νομού στην επαρχία" για κάθε ένα από τους τομείς δραστηριότητας ξεχωριστά. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στους παρακάτω πίνακες.

Στους πίνακες αυτούς φαίνεται καθαρά αυτό που τονίστηκε παραπάνω, δηλαδή η χωρική ανισοκατανομή, με μεγάλες μάλιστα διαφοροποιήσεις, των επενδυτικών προγραμμάτων. Είναι εμφανής η

Πίνακας III: Ομάδες επαρχιών της περιοχής μελέτης με ομοιογενή σύνθεση ως προς τη χωροθέτηση επενδυτικών προγραμμάτων που ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο του Ν.1262/82 στη διομηχανία

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΑΡΧΙΕΣ	Μ.Ο. Ποσοστού Επενδύσεων
Ομάδα Α	Βάλτου, Βόνιτσας, Μεσολογγίου, Ναυπακτίας, Αιγαιείας, Καλαβρύτων, Ιθάκης, Σάμης, Πάλης, Μεσσήνης, Τριφυλίας, Πυλίας, Μαργαριτίου Σουλίου, Φιλιατών	15.01
Ομάδα Β	Ολυμπίας, Καλαμών	31.13
Ομάδα Γ	Τριχωνίδας, Κραναίας, Θυάμδος	53.11
Ομάδα Δ	Πατρών, Ηλείας	76.58

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΥΠΕΘΟ

Πίνακας IV: Ομάδες επαρχιών της περιοχής μελέτης με ομοιογενή σύνθεση ως προς τη χωροθέτηση επενδυτικών προγραμμάτων που ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο του Ν.1262/82 σε τουριστικά καταλύματα

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΑΡΧΙΕΣ	Μ.Ο. Ποσοστού Επενδύσεων
Ομάδα Α	Βάλτου, Ναυπακτίας, Τριχωνίδας, Καλαβρύτων, Σάμης, Πάλης, Μεσσήνης, Τριφυλίας, Μαργαριτίου, Σουλίου, Φιλιατών, Ιθάκης	8.73
Ομάδα Β	Μεσολογγίου, Αιγαιείας, Ολυμπίας, Καλαμών	32.35
Ομάδα Γ	Βόνιτσας, Πατρών, Πυλίας	50.40
Ομάδα Δ	Ηλείας, Κραναίας, Θυάμδος	71.34

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΥΠΕΘΟ

Πίνακας V: Ομάδες επαρχιών της περιοχής μελέτης με ομοιογενή σύνθεση ως προς τη χωροθέτηση επενδυτικών προγραμμάτων που ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο του Ν. 1262/82 στον πρωτογενή τομέα

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΑΡΧΙΕΣ	Μ.Ο. Ποσοστού Επενδύσεων
Ομάδα Α	Βάλτου, Ναυπακτίας, Καλαβρύτων, Ολυμπίας, Ιθάκης, Σάμης, Τριφυλίας, Πυλίας, Μαργαριτίου, Φιλιατών	6.70
Ομάδα Β	Βόνιτσας, Μεσολογγίου, Τριχωνίδας, Αιγιαλείας, Πάλης, Μεσσήνης, Θυάμιδος	28.83
Ομάδα Γ	Πατρών, Κρυναίας, Καλαμών, Σουλίου	59.36
Ομάδα Δ	Ηλείας	93.75

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΥΠΕΘΟ

υψηλή ελκτική ισχύς που ασκείται από την ύπαρξη αστικών συγκεντρώσεων στα όρια των επαρχιών. Οι επαρχίες αυτές συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο πλήθος των επενδύσεων των αντίστοιχων νομών σε όλους τους τομείς δραστηριότητας, με προεξάρχουσες μάλιστα περιπτώσεις αυτές των επαρχιών Πατρών Ηλείας, Κρυναίας, και Θυάμιδος. Αντίθετα ο μεγαλύτερος αριθμός των επαρχιών της περιοχής μελέτης έλκει ένα πολύ μικρό ποσοτό των επενδυτικών προγραμμάτων, κάτι που πιστοποιεί για μια ακόμη φορά ότι η νομοθεσία κινήτρων, τόσο εξ' αιτίας της δομής της, όσο και λόγω του τρόπου εφαρμογής της ενίσχυσε τις ήδη διαμορφωμένες ανισότητες.

Αξιοσημείωτη είναι και η διάχυση των τουριστικών καταλυμάτων που αναφέρθηκε και παραπάνω. Παρατηρούμε ότι περιοχές όπως οι επαρχίες Μεσολογγίου και Βόνιτσας που δεν αποτελούν παραδοσιακές τουριστικές περιοχές εμφανίζουν αρκετά έντονη δραστηριότητα που μάλιστα συνδυάζεται και με σχετικά σημαντική δραστηριότητα στον πρωτογενή τομέα. Βλέπουμε δηλαδή η τάση εξάπλωσης των δραστηριοτήτων που αφορούν τον τουρισμό να ασκεί μια σημαντική εξισορροπική επίδραση με την διάχυση και σε περιοχές όχι παραδοσιακού τουρισμού και την ενεργοποίηση κλάδων της βιομηχανίας που σχετίζονται με την τουριστική δραστηριότητα (τρόφιμα-ποτά, τομέας των κατασκευών) καθώς επίσης και με την άντληση εργατικού δυναμικού που συνδυάζει την αγροτική απασχόληση με την απασχόληση σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τον τουρισμό. Στον τομέα των τουριστικών καταλυμάτων επίσης παρατηρούμε στην περίπτωση της επαρχίας Ηλείας την

συγκέντρωση πολύ υψηλού ποσοστού επενδυτικών προγραμμάτων που οφείλεται τόσο στην ύπαρξη παραδοσιακά τουριστικών περιοχών όπως η Ολυμπία, αλλά και την ανάπτυξη νέων στα παράλια του Ιονίου. Η επαρχία αυτή μάλιστα έλκει και το υψηλότερο ποσοστό επενδύσεων του νομού στον πρωτογενή τομέα- αποτελεί μάλιστα ιδιαίτερη ομάδα εξ' αιτίας αυτού του γεγονότος.

Ενδιαφέρουσα είναι τέλος η κατάταξη της επαρχίας Κρανιάς σε ομάδες με υψηλό ποσοστό επενδυτικών προγραμμάτων σε όλους τους τομείς. Έχουμε δηλαδή και εδώ μια περιοχή που αποτελεί θύλακα δραστηριοτήτων. Η πόλη του Αργοστολίου και η "ενδοχώρα" της συγκεντρώνουν για διάφορους λόγους (λιμάνι, ύπαρξη εργατικού δυναμικού, ύπαρξη γεωργικής γης) σημαντική οικονομική δραστηριότητα ενώ αντίθετα οι άλλες επαρχίες του νομού εμφανίζουν χαμηλά ποσοστά επενδυτικών προγραμμάτων.

4.4 Η χωρική κατανομή των επενδυτικών προγραμμάτων που αφορούν ιδρύσεις νέων καταστημάτων.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω οι ιδρύσεις νέων επιχειρήσεων αποτελούν σημαντικό στοιχείο στην μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή πορεία μιας περιοχής, σε συνδυασμό βέβαια και με μια σειρά άλλους παράγοντες όπως η κλαδική σύνθεση των νέων επιχειρήσεων σε σχέση με την κλαδική σύνθεση της περιοχής, οι δια- και ενδοκλαδικές διασυνδέσεις των επιχειρήσεων, το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς (θυγατρικές άλλων εταιριών), η διάρθρωση της απασχόλησης, και το μέγεθος των καταστημάτων αυτών. Οι ιδρύσεις νέων καταστημάτων διαφοροποιούνται σημαντικά στις υπο εξέταση περιοχές, τόσο κλαδικά όσο και ανά τομέα δραστηριότητας. Η διαφοροποίηση αυτή διαγράφει σε μεγάλο βαθμό και την αναπτυξιακή προοπτική των επιμέρους περιοχών και αποτελεί ίσως και έναν από τους κύριους δείκτες των ανισοτήτων ανάμεσα στις διάφορες περιοχές. Συνολικά στοιχεία για τις ιδρύσεις νέων επιχειρήσεων ή καταστημάτων δεν υπάρχουν συστηματικά συγκεντρωμένα και έτσι η παρούσα ανάλυση των ιδρύσεων νέων καταστημάτων²³ αποτελεί ένα πολύ χρήσιμο στοιχείο για την αποτύπωση των διαφοροποιήσεων των επιμέρους περιοχών.

Οι κύριοι παράγοντες που υποστηρίζεται ότι επηρεάζουν τον ρυθμό δημιουργίας νέων επιχειρήσεων μπορούν να χωριστούν σε δύο ομάδες:²⁴

- Παράγοντες που σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας

Οι παραγοντες αυτοί είναι:

α) η διάρθρωση (κλαδική σύνθεση/μέγεθος καταστημάτων) της

τοπικής οικονομίας. Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού μικρού μεγέθους επιχειρήσεων φαίνεται να συσχετίζεται θετικά με την ίδρυση νέων επιχειρήσεων²⁵, πιθανόν εξ' αιτίας της ύπαρξης διαμορφωμένων δικτύων άντλησης εργατικού δυναμικού - υπεργολαβικών σχέσεων- διάθεσης των προϊόντων τους.

- β) Οι συνθήκες εισόδου στην αγορά. Οι περισσότεροι επιχειρηματίες ασκούν δραστηριότητα σε κλάδους που είχαν πρόσφατα εργαστεί και σε περιοχές που έχουν αναπτύξει διαπροσωπικές σχέσεις τόσο με το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό και τους πιθανούς πελάτες αλλά και με το δίκτυο υπηρεσιών (δημόσιες-ιδιωτικές). Επιπλέον, και σε συνδυασμό με τον πρώτο παράγοντα, είναι σε θέση να εκτιμήσουν τις συνθήκες της αγοράς καλύτερα, γνωρίζοντας το κόστος εισόδου και τις προοπτικές του συγκεκριμένου κλάδου²⁶.
- γ) Η δυναμικότητα της τοπικής οικονομίας. Ο παράγοντας αυτός αναφέρεται κυρίως στην δυνατότητα διάθεσης του προϊόντος. Καθώς οι νέες επιχειρήσεις στα πρώτα στάδια της λειτουργίας τους διαθέτουν τα προϊόντα τους στην τοπική αγορά, μια αναπτυσσόμενη αγορά έλκει περισσότερες επιχειρήσεις από μια αγορά σε κρίση. Εδώ περιλαμβάνονται επίσης παράγοντες όπως η ταξική διάρθρωση της περιοχής, η ανάπτυξη-ύφεση των επιμέρους τομέων οικονομικής δραστηριότητας, η ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού, η ύπαρξη κινήτρων ή και άλλων κρατικών πολιτικών που αφορούν την περιοχή. Αναφέρονται δηλαδή οι παράγοντες αυτοί στην ιδιαιτερότητα της "κοινωνίας των πολιτών" της κάθε περιοχής.²⁷

- Χαρακτηρικά των επιχειρηματιών

Οι παράγοντες αυτοί αναφέρονται σε ζητήματα όπως επίπεδο εκπαίδευσης, "επιχειρηματικό δαιμόνιο", δυνατότητα άντλησης επιχειρηματικού κεφαλαίου. Οι παράγοντες αυτοί όμως είναι λιγότερο σημαντικοί για την ερμηνεία των διαφοροποιήσεων που εμφανίζουν οι ιδρύσεις νέων επιχειρήσεων στις διάφορες περιοχές από την πρώτη ομάδα καθώς σε κάθε περιοχή η σύνθεση του πληθυσμού θα περιλαμβάνει και κάποιους/κάποιες που να έχουν τα χαρακτηριστικά αυτά.

Οι παραπάνω παράγοντες διαμορφώνονται από την κοινωνικο-οικονομική ιστορία του συγκεκριμένου χώρου, όμως "ο χώρος δεν είναι κάτι στατικό, ούτε ο χρόνος εξελίσσεται εν κενώ"²⁸, και άρα ο χώρος αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ιστορικής εξέλιξης. Ετσι ο χώρος, και η αντίληψη που τα κοινωνικά υποκείμενα διαμορφώνουν για αυτόν μπορεί και συχνά μεταβάλλει την πορεία της ιστορίας των δομών,

σχέσεων και αντιλήψεων που συντελούν στην διαμόρφωσή του²⁹. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση του τουρισμού αλλά έχει και σημαντικές επιπτώσεις για την αντίληψη του χώρου και στους άλλους τομείς. Μια τέτοια αντίληψη του χώρου είναι αναγκαία για να γίνουν κατανοητές οι τομές σε αυτόν και η εξελικτική τους πορεία. Η εννοιολογική προσέγγιση αυτή του χώρου οδηγεί και στους ερμηνευτικούς παράγοντες της αποτυχίας της νομοθεσίας κινήτρων να μεταβάλλει ριζικά τις υπάρχουσες δομές, σχέσεις και αντιλήψεις που οδήγησαν στην περιθωροποίηση των περιοχών αυτών, κάτι που εν μέρει φιλοδοξούσε να επιτύχει, σύμφωνα τουλάχιστον με τον "αναπτυξιακό λόγο" που αποτελούσε το ιδεολογικό-πολιτικό πλαίσιο αναφοράς της³⁰.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω, η ερμηνεία της σύνθεσης των ομάδων που συγκροτούν οι μεταβλητές που αναφέρονται στις ιδρύσεις νέων καταστημάτων αντικατοπτρίζουν την ύπαρξη ή και διαμόρφωση δικτύων άντλησης εργατικού δυναμικού, ύπαρξη κλάδων με σχετικά μικρά εμπόδια εισόδου, όπως είδαμε και παραπάνω, και δυναμικές τοπικές αγορές ή την διαμόρφωση συνθηκών ανάπτυξης δυναμικών τοπικών αγορών.

Ο παρακάτω Πίνακας παρουσιάζει το συνδυασμό των μεταβλητών για όλους τους τομείς δραστηριότητας που εξετάζονται στο πλαίσιο του παρόντος ερευνητικού, και αφορούν το ποσοστό ανά επαρχία των ιδρύσεων νέων καταστημάτων του νομού.

Πίνακας VI: Ομάδες επαρχιών της περιοχής μελέτης με ομοιογενή σύνθεση ως προς την χωροθέτηση επενδυτικών προγραμμάτων στο πλαίσιο του Ν.1262/82 που αφορούν ιδρύσεις νέων καταστημάτων στη βιομηχανία, τα τουριστικά καταλύματα και τον πρωτογενή τομέα

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΑΡΧΙΕΣ	Μ.Ο. Ποσοστού Επενδύσεων	
		Βιομηχανία	Τουρ. καταλ. Πρωτογενής
Ομάδα Α	Βάλτου, Μεσολογγίου, Ναυπακτίας, Αιγιαλείας, Τριχωνίδας, Καλαβρύτων, Ολυμπίας, Ιθάκης, Σάμης, Πάλης, Καλαμών, Μεσσηνίας, Τριφυλίας, Πυλίας, Μαργαριτίου, Σουλίου, Φιλιατών	18.12 13.72	18.79
Ομάδα Β	Βόνιτσας, Πατρών, Ηλείας, Κρανιάς, Θυάμιδος	58.40 73.36	56.10

Ο βασικός διαφοροποιητικός παράγων³¹ είναι η ίδρυση νέων ξενοδοχειακών μονάδων, που όπως είδαμε και παραπάνω εμφανίζουν υψηλά ποσοστά ιδρύσεων σε όλους σχεδόν τους νομούς της περιοχής μελέτης. Εδώ εμφανίζεται καθαρά αυτό που σημειώναμε παραπάνω, η εγκατάσταση νέων μονάδων σε περιοχές με μεγάλο αριθμό ξενοδοχειακών μονάδων. Χαρακτηριστικό όμως είναι η συγκέντρωση των μονάδων αυτών σε περιοχές που εμφανίζουν και υψηλά ποσοστά και στους άλλους δύο τομείς δραστηριότητας που εξετάστηκαν. Έχουμε με άλλα λόγια μια σαφή πόλωση σε σύνολο τομέων. Μια ενίσχυση δηλαδή των ενδονομαρχιακών ανισοτήτων. Θα πρέπει όμως εδώ για μια ακόμη φορά να τονιστεί η ανάγκη μιας αποαθροιστικής προσέγγισης του ζητήματος καθώς στα τεχνητά διοικητικά όρια των επαρχιών συντελούνται διαδικασίες αναδιάρθρωσης σε όλους τους τομείς, που υποεκτιμώνται σε επίπεδο επαρχίας. Αναφέρουμε σχετικά τις περιπτώσεις των επαρχιών Ηλείας, Πατρών όπου έχουμε τόσο το αστικό κέντρο και παραδοσιακά τουριστικές περιοχές αλλά και παράλληλα μια ανάπτυξη του αγροτικού τομέα και νέων τουριστικών περιοχών.

Στους παρακάτω Πίνακες παρουσιάζονται οι ομάδες που προέκυψαν για κάθε ένα από τους τομείς ξεχωριστά.

Στον τομέα της βιομηχανίας παρατηρούμε την κυριαρχία των δύο επαρχιών με τα μεγάλα αστικά κέντρα, Πάτρα και Πύργος, ομάδα Δ, κέντρα που αποτελούν σαφώς χώρους που μπορούν να χρησιμεύσουν τόσο ως "πηγή εργατικού δυναμικού"³² όσο και ως μια μεγάλη

Πίνακας VII: Ομάδες επαρχιών της περιοχής μελέτης με ομοιογενή σύνθεση ως προς την χωροθέτηση ελενδυτικών προγραμμάτων στο πλαίσιο του Ν. 1262/82 που αφορούν ιδρύσεις νέων βιομηχανικών καταστημάτων

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΑΡΧΙΕΣ	Μ.Ο. Ποσοστού Επενδύσεων
Ομάδα Α	Βάλτου, Βόνιτσας, Ναυπακτίας, Αιγαιείας, Καλαβρύτων, Ολυμπίας, Σάμης, Πάλης, Τριφυλίας, Μαργαριτίου, Σουλίου	9.33
Ομάδα Β	Μεσολογγίου, Ιθάκης, Καλαμών, Μεσσηνίας, Πυλίας, Φιλιατών	28.22
Ομάδα Γ	Τριχωνίδας, Κεφαλαίας, Θυάμδος	52.31
Ομάδα Δ	Πατρών, Ηλείας	85.58

Πίνακας VII: Ομάδες επαρχιών της περιοχής μελέτης με ομοιογενή σύνθεση ως προς τη χωροθέτηση επενδυτικών προγραμμάτων στο πλαίσιο του Ν.1262/82 που αφορούν ιδρύσεις νέων τουριστικών καταλυμάτων

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΑΡΧΙΕΣ	Μ.Ο. Ποσοστού Επενδύσεων
Ομάδα Α	Βάλτου, Μεσολογγίου, Ναυπακτίας, Τριχωνίδας, Καλαβρύτων, Ιθάκης, Σάμης, Πάλης, Τριφυλίας, Μεσσήνης, Μαργαριτίου, Σουλίου, Φιλιατών	6.57
Ομάδα Β	Αιγαλείας, Πατρών, Ολυμπίας, Καλαμών, Πυλίας	38.14
Ομάδα Γ	Βόνιτσας, Ηλείας, Κραναιάς, Θυάμιδος	80.98

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΥΠΕΘΟ

Πίνακας IX: Ομάδες επαρχιών της περιοχής μελέτης με ομοιογενή σύνθεση ως προς την χωροθέτηση επενδυτικών προγραμμάτων στο πλαίσιο του Ν. 1262/82 που αφορούν ιδρύσεις νέων μονάδων του πρωτογενούς τομέα

ΟΜΑΔΑ	ΕΠΑΡΧΙΕΣ	Μ.Ο. Ποσοστού Επενδύσεων
Ομάδα Α	Βάλτου, Ναυπακτίας, Καλαβρύτων, Ολυμπίας, Ιθάκης, Πάλης, Τριφυλίας, Μαργαριτίου, Φιλιατών	5.32
Ομάδα Β	Βόνιτσας, Μεσολογγίου, Τριχωνίδας, Σάμης, Μεσσήνης, Πυλίας	27.84
Ομάδα Γ	Αιγαλείας, Πατρών, Καλαμών, Θυάμιδος, Σουλίου	45.50
Ομάδα Δ	Ηλείας, Κραναιάς	78.79

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΥΠΕΘΟ

αναπτυγμένη τοπική αγορά³³. Τα χαρακτηριστικά των αστικών κέντρων αυτών φαίνεται ότι διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο καθώς και στην αμέσως επόμενη ομάδα με υψηλό ποσοστό ιδρύσεως νέων βιομηχανικών καταστημάτων, ομάδα Γ, υπάρχουν σημαντικές αστικές συγκεντρώσεις, Τριχωνίδας-Αργίριο, Κραναιάς-Αργοστόλι, Θυάμιδος-Ηγουμενίτσα.³⁴

Σε ότι αφορά τα τουριστικά καταλύματα παρατηρούμε την τάση ίδρυσης νέων μονάδων κατα κύριο λόγο σε ήδη αναπτυγμένες τουριστικά

περιοχές, αλλά και σε περιοχές που επηρεάζονται από την ανάπτυξη του τουρισμού σε γειτονικές περιοχές, Ηγουμενίτσα-Κέρκυρα, επαρχία Θυάμιδος, Λευκάδα-επαρχία Βόνιτσας. Η διάχυση αυτή προβάλλει την ανάγκη μελέτης του φαινομένου σε μικρότερο γεωγραφικό επίπεδο σε συνδυασμό μάλιστα με τη σύνθεση που εμφανίζεται στον Πίνακα ix, που αφορά τις ιδρύσεις νέων μονάδων στον πρωτογενή τομέα. Ο συνδυασμός της γεωργικής απασχόλησης με απασχόληση στον τουρισμό αλλά και η επίδραση του τελευταίου στην κλαδική διάρθρωση της βιομηχανικής απασχόλησης προβάλλει επιτακτικά έτσι ώστε να είναι δυνατή η ερμηνεία των σύνθετων σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των επιμέρους τομέων.

Η αποαθροιστική προσέγγιση και η αναγνώριση της σημασίας των τομών στο χώρο και των τομών που ο χώρος διαμορφώνει στις κοινωνικές σχέσεις προβάλλει έντονα από τα παραπάνω αποτελέσματα της αξιολόγησης της νομοθεσίας κινήτρων που επεξεργαστήκαμε.

Το τελευταίο αποτελεί και το βασικό άξονα μιας εναλλακτικής πολιτικής ενίσχυσης- και όχι υποβοήθησης- των επενδυτικών πρωτοβουλιών σε τομείς-κλειδιά. Βασικό ζήτημα αποτελεί επίσης και ο καθ' ορισμός των τομέων-κλειδιών που να υπερβαίνει την έννοια του τομέα με βραχυχρόνιες πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις (όπως είναι λ.χ. οι κατασκευές). Η επιλογή των τομέων-κλειδιών και η σύνδεση το υς με ένα ευρύτερο αναπτυξιακό πλαίσιο αποτελεί σίγουρα θεμελιώδες μεθοδολογικό αλλά και κοινωνικό πρόβλημα³⁵. Η κατεύθυνση προς την οποία όμως πρέπει να κινηθεί η έρευνα γύρω από το ζήτημα αυτό, θα πρέπει να είναι αντίθετη από την κατασκευή άκαμπτων θεωρητικών σχημάτων και περισσότερο προς μια ευέλικτη και αναπροσαρμοσμένη μεθοδολογία. Μια μεθοδολογία θεωρητικά ενήμερη και κοινωνικά ευαίσθητη³⁶. Αν αυτό σημαίνει ότι θα προκύπτουν συχνά διαφορετικές ιεραρχήσεις και δομές, διαφορετικοί τομείς-κλειδιά κατά περιοχή και εποχή, ίσως αυτό να σημαίνει και ότι η σύγχρονη πραγματικότητα οφείλει να αξιοποιήσει τη συνθετότητα και τη διαφορετικότητα που τη συγκροτεί. Να αντιμετωπίσει με ενεργητικό τρόπο, μέσα από διαδικασίες συλλογικής δράσης την επίφαση ομοιγένειας και ομοιομορφίας που της επιβάλλει η συμβατική ρυθμιστική και ίσως και επιστημονική οπτική.

Σημειώσεις

1. Η ερευνητική ομάδα αποτελείται από τους Ε. Παναγιωτάτου, Καθηγητέρα ΕΜΠ, Επιστημονική Υπεύθυνη, Γ. Ζαχαράτο, Αν. Καθ. Παν/μιο του Αιγαίου, Μ. Σπουρδαλάκη, Επ. Καθ. Παν/μιο Αθηνών, Μ. Μάρκου, Πολεσδόμο, Ι. Σαγιά, Οικονομολόγο Γεωγράφο.

2. Συνόψεις των πορισμάτων του ερευνητικού προγράμματος έχουν δημοσιευθεί στον

Οικονομικό Ταχυδρόμο, Τ. 29, Ιούνιος 1993 και στην εφημερίδα το Βήμα.

3. Βλέπε σχετικά Παναγιωτάτου, Ε., 1988.

4. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται τα πορίσματα που αναφέρονται στην μεταποιητική, την γεωργική και τη τουριστική δραστηριότητα.

5. *Ibid.*

6. Η ερευνητική ομάδα ανέτρεξε στα 5Προγράμματα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος των ετών 66-70 και 68-72, το Πρόγραμμα Αναπτύξεως 76-80Σ, τα Προγράμματα Περιφερειακής Ανάπτυξης 81-85, 83-87 και 88-92 καθώς και τις τομεακές μελέτες που επεξεργάστηκαν επιστημονικές ομάδες του ΚΕΠΕ, στα πλαίσια των Προγραμμάτων αυτών, σε ότι αφορά τη Χωροταξική Πολιτική, την Πολυετοδική Οργάνωση, τη βιομηχανία, τις κατασκευές, τον τουρισμό, την κατανομή της απασχόλησης στη βιομηχανία και το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων. Μελέτησε επίσης, σε ότι αφορά την περιοχή στην οποία αναφέρεται η έρευνα, τις προτάσεις Χωροταξικής Ανάπτυξης για τους νομούς της Ελλάδας, που επεξεργάστηκε η Δ/ση Χωροταξίας του ΥΧΟΠ το 1984, (βλέπε, Βιβλιογραφία)

7. Βλέπε Λεμονιάς, Ε. 1991.

8. Βλέπε και Λαμπριανίδης, Α., 1989.

9. Για μια ανάλυση των επιπτώσεων της ενδοκυβερνητικής και ενδοκομματικής δομής στην χάραξη πολιτικής δλέπε Σπουρδαλάκης, Μ. 1988, σ. 285- 315.

10. Βλέπε ΚΕΠΕ, 1990 και ΚΕΠΕ, 1991.

11. Βλέπε, Παναγιωτάτου, Ε., 1988.

12. Βλέπε Αθανασίου, Λ.Α. 1991.

13. Βλέπε Μπίστικας, Γ.Ι. *op. cit.*

14. Στο ερευνητικό έργο υπάρχει και εκτενής ανάλυση της εξέλιξης του τομέα των κατασκευών. Τα πορίσματα από την ανάλυση του τομέα αυτού δεν απέχουν πολύ από αυτά που παρουσιάζονται παρακάτω. Οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της περιοχής μελέτης (σε ότι αφορά την ένταση των δραστηριοτήτων στον τομέα των κατασκευών) δεν παρακολουθούν τα διοικητικά όρια και εμφανίζουν σημαντικό συσχετισμό με το επενδυτικό κλίμα που χαρακτηρίζει τους χώρους αυτούς (Παναγιωτάτου Ε., Ζαχαράτος Γ., Μάρκου, Μ., Σαγιάς Ι., Σπουρδαλάκης, Μ., 1993, σ.78)

15. Αναφερόμαστε στους νομούς, Αιτωλοακαρνανίας, Άρτης, Αχαΐας, Ζακύνθου, Ηλείας, Θεσπρωτίας, Κέρκυρας, Κεφαλληνίας, Λευκάδος, Μεσσηνίας, Πρεβέζης.

16. Βλέπε ΚΕΠΕ, 1976α, ΚΕΠΕ, 1980α, Προτάσεις χωροταξικής οργάνωσης των νομών, ΥΧΟΠ, 1984.

17. Βλέπε περί αυτού και Παναγιωτάτου, Ε., 1988.

18. Τα δεδομένα που μας παρέχώρησε το ΥΠΕΘΟ περιλαμβάνουν και επενδυτικά προγράμματα που εντάχθηκαν στον Ν. 1682/ 87, που αφορά την εφαρμογή των Μεσογειακών ολοκληρωμένων προγραμμάτων στη χώρα μας. Τα επενδυτικά αυτά προγράμματα στην περίπτωση των Νομών της περιοχής μελέτης δεν αποτελούν σημαντικό ποσοστό, από πλευράς πλήθους επενδύσεων. Επιπλέον, ο νόμος αυτός αποτελεί τροποποίηση του Ν.1262/ 82 και εντάσσει τις επενδύσεις του νόμου αυτού στα ΜΟΠ (βλέπε, Μητσός, Α. 1989, σ. 465-467). Για το λόγο αυτό και τα επενδυτικά προγράμματα του τελευταίου αυτού νόμου συμπεριλαμβάνονται στην παρακάτω ανάλυση και δεν γίνεται ειδική αναφορά σε αυτά.

Επίσης για οικονομία χώρου στο παρόν άρθρο δεν παρουσιάζονται οι αναλυτικοί πίνακες που περιλαμβάνονται στην τελική Έκθεση του ερευνητικού έργου.

19. Η ανάλυση αυτή έγινε σε υπολογιστή Macintosh της Apple και με την χρήση του προγράμματος SYSTAT, Version 5. 21, της SYSTAT, Inc., Evanston, Illinois.

20. Για την αναλυτική περιγραφή του τρόπου ομαδοποίησης αυτού και για άλλους τρόπους ομαδοποίησης βλέπε Wilkinson, L., 1992:25 και Aldenderfer, M.S., Blashfield, R.K., 1989.

21. Ο αριθμός των ομάδων σε αυτόν και στους ανάλογους πίνακες που ακολουθούν στη συνέχεια καθορίζεται ad hoc με εμπειρικό τρόπο και με βάση δεδομένα που αφορούν την κοινωνικο-οικονομική φυσιογνωμία των επιμέρους επαρχιών.

22. Η στατιστική σημασία της κάθε μεταβλητής στην παραπάνω ανάλυση μετράται από τον λόγο F. Υψηλές τιμές του λόγου αυτού υποδηλώνουν ότι συμβάλλει σημαντικά στον διαχωρισμό των επιμέρους ομάδων. Στην περίπτωσή μας οι υψηλές τιμές του λόγου υποδηλώνουν μεγάλη γεωγραφική συγκέντρωση. Οι λόγοι αυτοί εμφανίζουν τις ακόλουθες τιμές: 36.87 για τις ολοκληρώσεις στον πρωτογενή τομέα, 28.26 για τις ολοκληρώσεις στην διομηχανία και 19.76 για τα τουριστικά καταλύματα.

23. Για τη σημασία της διαφοράς νέας επιχείρησης-νέου καταστήματος βλέπε υποσημείωση 7.

24. Βλέπε και Department of Trade and Industry, 1984, σ.65-68.

25. Τα παρακάτω αφορούν κυρίως σε κλάδους της διομηχανίας, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των σχετικών ερευνών σχετίζεται με αυτούς, αλλά υπάρχουν και αναλογίες με τους άλλους υπομελέτη τομείς.

26. Βλέπε σχετικά τα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος ΕΜΠ (Τομέας Πολεοδομίας- Χωροταξίας) / ΕΟΜΜΕΧ, 1989.

27. Βλέπε Uryu, J., 1985.

28. Massey, D., 1992.

29. Βλέπε σχετικά Shields, R., 1991.

30. Βλέπε σειρά εκθέσεων ΚΕΠΕ και ΚΕΠΕ, 1985.

31. Οι λόγοι F, που όπως αναφέρουμε παραπάνω μετρούν την συμβολή κάθε μεταβλητής στην συγκρότηση των ομάδων είναι 49.04, 19.51, και 15.87 για τα τουριστικά καταλύματα, τη διομηχανία και τον πρωτογενή τομέα αντίστοιχα.

32. Uryu, J. *op.cit.*

33. Για την σημασία του συνδυασμού των δύο αυτών χαρακτηριστικών μέσω των υπεργολαβικών σχέσεων βλέπε Λαμπριανίδης, Α., 1992.

34. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας και τη κλαδική σύνθεση των νέων καταστημάτων, όπου υπερισχύουν οι καταναλωτικοί κλάδοι φαίνεται ότι και οι δύο αυτοί παράγοντες ασκούν μια σημαντική επίδραση στην διαμόρφωση της σύνθεσης των ομάδων που προέκυψαν.

35. Βλέπε Παναγιωτάτου, Ε., 1988, σ. 57- 59.

36. Βλέπε περί αυτού μεταξύ των άλλων τη πρόσφατη συζήτηση στα άρθρα των R. Peet, S. Resnick και R. Wolff, J. Graham, στο Antipode, Volume 24, No 2, σ. 113-157, και Soja E., 1989, Shields, R., *op.cit.*

Βιβλιογραφία

- Αθανασίου, Λ. Α. (1991): *Οικονομικές ανισότητες στην Ελλάδα: Εξελίξεις και πιθανές επιπτώσεις*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Aldenderfer, M.S., Blashfield, R. K. (1989): *Cluster Analysis*. Newbury Park, London, New Delhi: SAGE.
- Ashcroft, B. (1982): "The measurement of the impact of regional policies in Europe: a survey and critique" στο *Regional studies*, Vol.16. 4 : 287-305.
- Βαΐτσος, Κ. και Γιαννίτσος, Τ. (1987): *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γετίμης, Π. (1989): *Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα. Τα όρια της μεταρρύθμισης*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Γετίμης, Π. και Οικονόμου, Δ. (1992): "Νέες γεωγραφικές ανισότητες και χωρικές πολιτικές στην Ελλάδα" στο *Τόπος* Νο 4: 3-44.
- Γιαννίτσος, Τ. (1985): *Η Ελληνική Βιομηχανία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γλυτσός, Ν. Π. (1988): *Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα: Δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Cawson, A. and Saunders, P. (1983): "Corporatism, Competitive Politics and Class Struggle", στο King, R. (ed): *Capital and Politics*. London: Routledge and Kegan Paul, pp.: 8- 27.
- Department of Trade and Industry (1984): *Regional Industrial Policy*. London: Department of Trade and Industry.
- De Vroey, M. (1984): "A Regulation Approach Interpretaties of Contemporary Crisis", στο *Capital and Class*, No. 23.
- Duncan, S. and Goodwin, M. (1988): *The Local State and Uneven Development*. Cambridge: Polity.
- Dunleavy P. (1983): "Socialized Consumption and Economic Development", paper presented at the University of Copenhagen, Denmark, September, mimeo.
- ΕΜΠ (Τομέας Πολεοδομίας- Χωροταξίας) / ΕΟΜΜΕΧ (1989): "Μελέτη και έρευνα προβλημάτων δυσλειτουργίας των ΜΜΕ σε σχέση με τη πολεοδομική οργάνωση", επ. υπεύθυνος Ε. Παναγιωτάτου, αδημοσίευτο.
- ΕΣΥΕ: *Στατιστική οικοδομικής δραστηριότητας, για τα έτη 1982 έως 1988*.
- Evans, P., Rueschemeyer, D. and Skocopol, T. (eds.) (1985): *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graham, J. (1992): "Anti-essentialism and overdetermination- a response to Dick Peet", στο *Antipode*, Volume 24, No 2: 141- 156. Cambridge, MA: Blackwell.
- Henry, N. (1992): "The new industrial spaces: locational logic or a new production era?", στο *International Journal of urban and regional research*, Volume 16, No 3, Oxford: Blackwell.
- Ζαχαράτος, Γ. (1986): *Τουριστική κατανάλωση. Η μέθοδος υπολογισμού και η χρησιμότητά της για την έρευνα των επιδράσεων του τουρισμού στην εθνική οικονομία*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Καραποστόλης, Β. (1984): *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960- 1975*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- ΚΕΠΕ, (1965): *Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος, 1966-1970*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ, (1966): *Σχέδιον Παρατηρήσεων*. Επιτροπή Μελέτης του Πενταετούς. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1967): *Η αποτελεσματικότητα των φορολογικών κινήτρων εν Ελλάδι και προτάσεις δια την μεταρρύθμισιν αυτών*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1976α): *Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-1980. Χωροταξική πολιτική*. Έκθεση ομάδας εργασίας, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1976β): *Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-1980. Πολεοδομική οργάνωση*. Έκθεση ομάδας εργασίας, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1980α): *Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως, 1981-1985*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1980β): *Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως. Χωροταξική κατανομή της βιομηχανίας, 1963, 1973, 1978*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1985): *Πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1983-87, Προκαταρκτικά- Τελική Έκθεση*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1986): *Κατασκευές, Εκθέσεις για το πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, 1983-87*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1990α): *Κατασκευές, Εκθέσεις για το πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, 1988-92*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1990β): *Η Ανάπτυξη της Ελλάδας: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον, Ομάδα Εργασίας*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΚΕΠΕ (1991): *Περιφερειακή Πολιτική, Εκθέσεις για το Πρόγραμμα 1988-1992, Ομάδα Εργασίας*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Kotz, D. M. (1990): "A Comparative Analysis of the Theory of Regulation and the Social Structure of Accumulation Theory", *Science and Society*, Vol. 54, No 1.
- Λαμπριανίδης, Λ. (1989): "Κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης της βιομηχανίας: Κριτική επισκόπηση", στο *Τεχνικά Χρονικά*, Τόμος 9, τεύχος 2 : 228-256.
- Λαμπριανίδης, Λ. (1992): *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Λεμονιάς, Ε. (1991): *Αναπτυξιακά κίνητρα στην Ελλάδα και στην ΕΟΚ*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Λιανός, Θ., Ντόγκας, Δ. και Γαγλία, Ε., (1990): *Οι διακνυμάνσεις της ελληνικής οικονομίας 1955-1985*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Lipietz, A. (1984): "Imperialism and the Beast of the Apocalypse", στο *Capital and Class*, No. 23.
- Lipietz, A. (1990): *Αυταπάτες και θαύματα. Προβλήματα του Περιφερειακού Φορντισμού*. Αθήνα: Εξάντας.
- Massey, D. (1992): *Space, place, gender*. στο *LSE magazine*, Spring 1992: 32-34.
- Μητσός, Α. (1989): *Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνή αγορά*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπίτουκας, Γ. Ι. (1986α): *Κοινωνική αξιολόγηση σχεδίων δημοσίων επενδύσεων στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Μπίτουκας, Γ. Ι. (1986β): *Χωροταξική κατανομή του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Οικονόμου, Δ. (1990): "Σύγχρονες τάσεις στη χωροταξική οργάνωση της ελληνικής

- βιομηχανίας" στο *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, 76: 3-39, Αθήνα: ΕΚΚΕ. Παναγιωτάτου, Ε. (1983): *Θέματα Ανάπτυξης του Χώρου*. Αθήνα: ΕΜΠ.
- Παναγιωτάτου, Ε. (1988): *Συμβολή σε μια ενιαία θεώρηση του χώρου και σε μια άλλη σχεδιαστική πρακτική*. Αθήνα: ΕΜΠ.
- Παναγιωτάτου, Ε., Ζαχαράτος, Γ., Μάρκου, Μ., Σαγιάς, Ι., και Σπουρδουλάκης, Μ. (1993): "Αυταρχικές δομές - αναποτελεσματικοί μηχανισμοί", στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, Φ. 29 1993, σελ. 35-37.
- Παναγιωτάτου, Ε. (1994): "Ελλείματα στην πολιτική περιφερειακή ανάπτυξης", στο *Βήμα*, 16/01/1994, σελ. Δ/22.
- Peet, R. (1992): "Some critical questions for anti-essentialism" στο *Antipode*, Volume 24, No 2: 113- 130, Cambridge, MA: Blackwell.
- Πετμετζίδου- Τσουλουδή, Κ. (1992): *Κοινωνικές Αισιότητες και Κοινωνική Πολιτική*. Αθήνα: Εξάντας.
- Resnick, S. and Wolff, R. (1992): "Reply to Richard Peet", στο *Antipode*, Volume 24, No 2: 131- 140 Cambridge, MA: Blackwell.
- Σαγιάς, Ι. και Σπουρδουλάκης, Μ. (1990): *Νομαρχιακά Συμβούλια: Ιστορία, Λειτουργία, Προοπτικές: Μια Πρώτη Προσέγγιση*. Αθήνα: ΕΕΤΑΑ.
- Σαγιάς, Ι. και Σπουρδουλάκης, Μ. (1992): "Συλλογική Κατανάλωση, Κράτος, Κοινωνική Αναπαραγωγή", στο Μαλούτας, Θ. και Οικονόμου, Δ. (επιμ.): *Κοινωνική Δομή και Πολεοδομική Οργάνωση στην Αθήνα*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σελ.: 39-45.
- Shields, R. (1991): *Places on the Margin, 1991*. London: Routledge.
- Soja, E. (1989): *Postmodern geographies*. London: Verso.
- Σπουρδουλάκης, Μ. (1988): *ΠΑΣΟΚ: Δομή, Εσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Εξουσίας*. Αθήνα: Εξάντας.
- Στασινοπούλου, Ο. (1992): *Κράτος Πρόνοιας*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΤΕΕ (1979): "Θεσμικό πλαίσιο κατασκευών. Επέμβαση του κράτους στη διαμόρφωση του οικιστικού περιβάλλοντος", Εισηγήση ομάδας εργασίας στο Συνέδριο για τις κατασκευές στην Ελλάδα: mimeo.
- Τονακίδου, Π. (1991): *Ανάλυση ειδικεύσεων στη βιομηχανία κατά νομό για το 1984*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Τσουκαλάς, Κ. (1986): *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Urry, J. (1985): "Social relations, Space, Time" στο Gregory, D. and Urry, J. (ed): *Social Relations and Spatial Structures*. London: Macmillan, pp: 20-48
- Υπουργείον Συντονισμού (1968): *Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος*. Κεντρική Επιτροπή Επεξεργασίας Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως, Αθήνα.
- Υπουργείο Χωροταξίας Οικισμού και Περιβάλλοντος, Διεύθυνση Χωροταξίας (1984): *Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης: Συνοπτικό σχέδιο δομικών παρεμβάσεων*. Αθήνα: ΥΧΟΠ, για τους νομούς Αιτωλοακαρνανίας, Αρτης, Αχαΐας, Ζακύνθου, Ηλείας, Θεσπρωτίας, Κέρκυρας, Κεφαλληνίας, Λευκάδος, Μεσσηνίας, Πρεβέζης.
- Wilkinson, L. (1992): *SYSTAT: The System for Statistics*. Evanston, IL: SYSTAT, Inc.